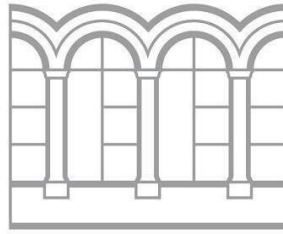

ARTEFAKTI

2/2018

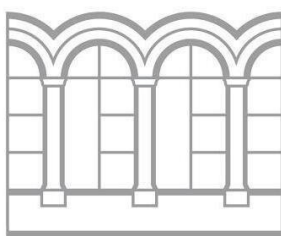
1838

University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Department of Archaeology

ARTEFAKTI
Student Journal of Archaeology

2/2018

Belgrade, 2018

1838

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Odeljenje za arheologiju

ARTEFAKTI

časopis studenata arheologije

2/2018

Beograd, 2018.

ARTEFAKTI

2/2018

Izdavač/Publisher

Univerzitet u Beogradu

Filozofski Fakultet

Odeljenje za arheologiju

Urednik/Editor

Perica Špehar

Uređivački odbor/Editorial Board

Sonja Bogdanović

Milena Gošić Arama

Monika Milosavljević

Sekretar/Secretary

Andjela Dedić

Lektori/Language editing

Sonja Bogdanović, Monika Milosavljević, Milena Gošić Arama, Perica Špehar

Prevod na engleski/Translation to English

Milena Gošić Arama

Grafička obrada/Graphic design

Ljubica Stajić

Ilustracija na koricama/Cover design

Luka Drobac

ISSN 2560-4554

SADRŽAJ/CONTENT

Članci

Vladimir Crkvenjakov	Putevi u Sremu iz perioda Rimskog carstva	7
Dušan Kojić	Ranovizantijski alat za obradu zemlje na teritoriji centralnog	
Kristina Miljković	Balkana.....	21
Mihajlo Džamtovski		
Ana Smuk	Bogoslužbeni predmeti na prostoru centralnog Balkana od	
Zvezdana Štimac	6. do 15. veka.....	39
Milan Zeković		
Siniša Lekić	Žan Arduen i teorija o krivotvorenoj istoriji.....	59

Terensko iskustvo

Miloš Todorović	Istraživanje kulture Egipta.....	75
-----------------	----------------------------------	----

Prikaz

Milica Vuruna	Prikaz izložbe “Srpsko umetničko nasleđe na Kosovu i Metohiji. Identitet, značaj i ugroženost”.....	81
---------------	--	----

<i>Uputstvo za predaju rukopisa.....</i>		85
--	--	----

PUTEVI U SREMU IZ PERIODA RIMSKOG CARSTVA

Vladimir Crkvenjakov

Novi Sad

Apstrakt: *Dolaskom Rimljana na teritoriju Srema, krajem 1. veka p. n. e. i početkom 1. veka n. e., počinje izgradnja puteva na ovom prostoru. Za sada se izdvajaju tri značajne magistrale u ovoj regiji: trasa Cibalae (Vinkovci)–Sirmium (Sremska Mitrovica)–Bassianae (Donji Petrovci)–Singidunum (Beograd), trasa Sirmium–Bononia Malata (Banoštor) i viae militaris uz samu obalu Dunava. Uz puteve su postojale i gostionice za koje saznajemo kako iz pisanih izvora, tako i iz arheoloških istraživanja. Cilj rada je da se predstavne glavne saobraćajne komunikacije na tlu srpskog dela Srema i sumiraju mišljenja o lociranju stanica na putevima. Na kraju će biti predložen i kratak osvrt na upotrebu aerofotografije i LiDAR tehnologije, u cilju otkrivanja novih puteva.*

Ključne reči: *Rim, Panonija, Srem, putevi, antika, aerofotografija, LiDAR*

Primljeno: 07.11.2017.

Recenzirano: 20.01.2018.

Prihvaćeno: 15.02.2018.

Vladimir Crkvenjakov

Novi Sad

vladimircrkvenjakov@gmail.com

ROMAN IMPERIAL PERIOD ROADS IN SREM

Vladimir Crkvenjakov

Novi Sad

Abstract: Arrival of the Romans to Srem at the turn of the first century AD marks the beginning of the construction of roads in the region. Thus far, three major roads have been identified in the region: route Cibalae (Vinkovci)–Sirmium (Sremska Mitrovica)–Bassianae (Donji Petrovci)–Singidunum (Beograd), route Sirmium–Bononia Malata (Banoštor) and Via Militaris along Danube. These historical sources as well as archaeological excavations inform us of the existence of guesthouses along these routes. The aim of this paper is to overview the main lines of communication in the Serbian part of Srem and to summarize various opinions regarding locating of stations along these routes. The paper concludes with a short review of aerial photography and LiDAR technology application for identification of ancient roads.

Key words: *Rome, Pannonia, Srem, roads, antiquity, aerial photography, LiDAR*

Received: 07.11.2017.

Reviewed: 20.01.2018.

Accepted: 15.02.2018.

Vladimir Crkvenjakov

Novi Sad

vladimircrkvenjakov@gmail.com

UVOD

Prvi veliki rimski put, koji je najpre povezivao Rim sa Kapuom, da bi kasnije bio produžen do Brindizija, izgrađen je još u 4. veku pre naše ere. Nazvan je *via Appia* po cenzoru Apiju Klaudiju Slepom. Vremenom su sagrađeni brojni putevi, kako po Apeninskom poluostrvu, tako i po čitavom Carstvu. Širina im je iznosila do pet metara i bili su posuti šljunkom, kaldrmisani velikim oblucima ili pravilnim poligonim blokovima bazalta. Po svojoj važnosti izdvajaju se *via Cassia*, *via Aurelia*, *via Flaminia*, *via Salaria*, *via Aemilia*, *via Popolia*, *via Egnatia* (Vazoli 1967, 246).

Prilikom izgradnje puteva Rimljani su strogo poštovali određena pravila. Nakon kopanja zemlje do nivoa koji može da izdrži kaldrmisanje, stavljali su prvi sloj ravnomerno raspoređenog peska i kreča (*pavimentum*). Drugi sloj, *statumen*, činio je sloj velikog uspravno postavljenog kamenja učvršćenog glinom ili cementom. Treći, *rudus*, bio je sastavljen od sabijenog šljunka i kreča, a iznad njega se nalazio *nucleus*, sloj dobro sabijenog kreča, peska, zemlje i parčića opeke. Poslednji sloj predstavljala je kaldrma načinjena od velikih oblutaka ili kamenja (*summa crusta*) (Vazoli 1967, 247).

O postojanju mreže rimskih puteva na teritoriji Srema svedoče pisani izvori, ali i arheološka istraživanja. Po dolasku rimske vojske na pomenuti prostor, krajem 1. veka p.n.e. i početkom 1. veka n.e., otpočela je rekonstrukcija postojeće mreže puteva, ali i izgradnja novih puteva, koja se uglavnom vezuje za prve vladare julijevske dinastije, Oktavijana Avgusta (27 p.n.e.– 14 n.e.) i Tiberija (14–37). O pravcu pružanja pomenutih puteva svedoče *Antoninov itinerar*, *Pojtingerova tabla*, *Itinerar Hijerosolimitanum*, *Ravenatova kosmografija* (Dautova-Ruševljan i Vujović 2006, 12–13; Петровић 2015, 36–37), kao i mnogobrojni miljokazi.¹ Gotovo na svakom rimskom putu postojala su različita mesta za odmor putnika, kao što su *mansio* (stanice sa gostionicama) i *mutatio* (mesta u kojima su putnici mogli da promene konja) (Петровић 2015, 38).

Cilj ovog rada će biti mapiranje tri najznačajnije trase puteva na tlu srpskog dela Srema iz doba rimskog carstva, odnosno oblasti ograđene rekama Savom i Dunavom. Reč je o trasi *Cibalae* (Vinkovci) –*Sirmium* (Sremska Mitrovica)–*Bassianae* (Donji Petrovci)–*Sigidunum* (Beograd), zatim putnom pravcu *Sirmium–Bononia Malata* (Banoštor), kao i *via militares*, odnosno vojnim putevima uz samu obalu Dunava.

1 Miljokaz je cilindrični kamen koji je postavljan duž puta na rastojanju od 1 rimske milje. Na njima su beležena imena konzula, koji su odgovorni za izgradnju puta za vreme Republike, a kasnije imena careva. U Italiji su obeležavali udaljenost od Rima, dok su u provincijama označavali udaljenost do najbližeg većeg mesta. Uporediti Cermanović-Kuzmanović 1997, 668–669.

ISTORIJSKI OKVIR

Rimska osvajanja panonskih plemena (Breuci, Amantini, Skordisci, Kolapijani, Oserijati, Kornakati) započeta su tokom 1. veka p.n.e, u vreme vladavine Oktavijana Avgusta. Po okončanju ratova pomenuta plemena su, radi lakšeg uključivanja u rimski pravni sistem, bila organizovana u *civitas peregrinae*. Do konačne pobede Rimaljana, koje je u ovim sukobima vodio budući imperator Tiberije, dolazi posle ugušenja Panonskog ustanka (6–9). Ogromna teritorija, koja je tom prilikom osvojena, podeljena je 10. godine na dve provincije: Panoniju i Dalmaciju. Nakon završetka dačkih ratova 107. godine, Marko Ulpije Trajan (98–117) deli provinciju Panoniju na Gornju Panoniju na zapadu i Donju Panoniju na istoku. Krajem 3. veka imperator Dioklecijan (284–305) uvodi novi sistem vladavine, tetrahiju, koji prati nova administrativna podela. Tako od provincije Gornja Panonija nastaju provincije Savija i Prva Panonija, dok se teritorija Donje Panonije deli na Drugu Panoniju, koja obuhvata Srem sa upravnim centrom u Sirmijumu i Valeriju. Tokom druge polovine 3. veka na prostoru današnjeg Srema dolazi do najezde Kvada i Sarmata, a potom i do sloma pred hunskim naletima tokom prve polovine 5. veka. Ovaj deo Carstva se zatim naizmenično nalazio u rukama Ostrogota, Gepida i Romeja, sve do 567. godine, kada najvećim delom pada pod vlast Avara. Prestonica Sirmijum održala se još neko vreme, da bi i ona konačno pala u ruke Avara 582. godine (Dautova-Ruševljan i Vujović 2006, 5–12; Đorđević 2007, 60; Петровић 2015, 34).

TRASA CIBALAE-SIRMIUM–BASSIANAE-SINGIDUNUM

Jedan od najznačajnijih putnih pravaca u Carstvu bio je put, koji je povezivao Akvileju i Singidunum, odnosno Apeninsko poluostrvo sa Panonijom i Podunavljem (Петровић 2015, 189). Pomenuti putni pravac je na teritoriji srpskog dela Srema iz pravca *Cibalee* prolazio kroz *mansio Ulmus*, *mutatio Spaneta*, *mutatio Budalia*, *Sirmium*, *mutatio Fossae*, *Caput Bassianense*, *Bassianae*, gde se put najverovatnije delio u dva pravca. Južni krak je išao preko *mutatio Novicianum* i *mutatio Altina* do današnjeg Zemuna (*Taurunum*), dok je severni krak prolazio kroz naselje *Idiminium*. Miljokazi na ovoj trasi su otkriveni u Laćarku, Sremskoj Mitrovici, na salašu “Среповач”, u Dobrincima na potesu Vagan, kao i Sremskim Mihaljevcima (Mirković 2006, 129; Gračanin 2011, 38–39; Петровић 2015, 223–231; Đorđević 2007, 47–48).

Većina istraživača se slaže da se stanica *Ulmus* nalazi na lokalitetu Orašje, između pruge Beograd–Zagreb i magistralnog puta Šid–Vukovar, dok manji broj autora smešta u Tovarnik ili Plince (Mirković 2006, 37, 126; Gračanin 2011, 38; Петровић 2015, 223–224). *Mutatio Spaneta* se uglavnom pozicionira u blizini Kukujevca (lokalitet Crkvine), mada je neki lociraju u Nijemicama ili Bačincima (Mirković 2006, 126; Gračanin 2011, 38; Петровић 2015, 224–225). *Mutatio Budalia* najverovatnije se nalazio u okolini Martinaca, jugoistočno od Kukujevca, na lokalitetu Kamarište (Mirković 2006, 36–37, 126; Gračanin 2011, 38; Петровић 2015, 225).

Naredna stanica na putu nalazila se u Sirmijumu.² Tokom arheoloških istraživanja otkriveni su ostaci puteva, koji vode od zapadne do istočne periferije današnje Sremske Mitrovice, na lokalitetima 57, 67, 76, 77 i 81. Time je potvrđeno da je ova magistrala, koja je povezivala istok i zapad, išla kroz glavnu ulicu grada, *decumanus maximus*. U pravcu zapada put je otkriven sve do istočne granice atara sela Laćarak, a na istoku do gradske mlekare (Jeremić 2016, 101–102).

O lociranju naredne stanice takođe su postojale određene nesuglasice. Naime, Š. Ljubić je još 1883. godine na deonici puta Sirmijum–Basiana pozicionirao stanicu *Fossis* u mestu Jarak, oko 14 km jugoistočno od Sremske Mitrovice. Tom prilikom autor navodi da savremeno ime naselja Jarak upravo potiče od prevoda antičkog naziva *Fossis*. Sumnja u ispravnost pomenute ubikacije se javila kada su pronađena dva miljokaza, jedan iz doba Marka Aurelija (161–180), a drugi iz perioda vladavine Septimija Severa (193–211), skoro četiri kilometra severnije od pretpostavljenog putnog pravca. Zbog toga je I. Jung izneo tvrdnju da se stanica *Fossis* zapravo nalazila u mestu Šašinci. Njegovo mišljenje je najpre prihvatio i sam Š. Ljubić, a potom i H. Kipert. K. Miller zastupao je ideju da je put prolazio kroz Jarak, sa čime se slagao i A. Graf, tako da je ovaj stav naposljetku bio prihvaćen u arheološkoj

Sl. 1: Rimski putevi u Sremu po A. Graf-u (prema: Милошевић 1988, 118)
Fig. 1: Roman Roads in Srem after A. Graf (after: Милошевић 1988, 118)

literaturi (sl. 1). Ipak, 1969. godine, prilikom rekognosciranja industrijskog reona Mlekare, konstatovano je da se trasa puta pruža preko potesa Crepovac i Bare u šašinačkom ataru. Ovi rezultati su potvrđeni 1981. godine, kada je Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture u saradnji sa Muzejom Srema, u

² Za više podataka o Sirmijumu, uporediti Mirković 2006; Поповић 1993.

Sremskoj Mitrovici, prilikom sondažnih iskopavanja, otkrio oko 800 m puta, koji se pružao u pravoj liniji ka Šašincima. Prilikom tih radova je otkrivena kompaktnija podloga od kamena, dok je konstatovana širina puta iznosila i do 7,5 m (Милошевић 1988, 117–119; Брукнер 1995, 188; Петровић 2015, 226).

Od stanice *Fossis* put se pruža dalje ka Singidunumu. Arheološki je istražena dužina od 1500 m od kanala Kudoš.³ Na oko 800 m od rumske raskrsnice konstatovan je rimski put severno od autoputa, koji se pruža dalje na severoistok prema gradu *Bassianae*. Tom prilikom su kod rumske raskrsnice otkrivena dva sloja rimskog puta. Prvi predstavlja nabijena mrkožuta ilovača debljine 0,30 m, a drugi čini sitan šljunak nabijen u ilovaču debljine 0,20 m (Брукнер 1995, 187–188). Osim toga, oko 3 kilometra zapadno od grada *Bassianae*, u severnom delu atara sela Dobrinci, na potesu Solnok, otkriveno je utvrđenje *Caput Bassianense*, sedište legije *II Audiutrix*, podignuto u 2. veku (Ђorđević 2007, 47–48, sa navedenom literaturom). Tragovi puta širine 10 do 15 m su konstatovani i južno od sela Kraljevci, na potesu Međice, u dužini od oko 2 kilometra, koji prema rečima meštana vodi ka rimskom gradu kod Donjih Petrovaca (Лучић 2016, 31 i napomena 8).

Nakon utvrđenja *Caput Bassianense* sledeću stanicu predstavlja grad *Bassianae*, koji se nalazi u neposrednoj blizini današnjeg mesta Donji Petrovci, na potesu Ledine–lokalitet Grad. Istraživanja ovog nalazišta su započeta još 1882. godine, dok su prva sistematska arheološka iskopavanja sprovedena 1935. godine. Na osnovu rezultata istraživanja utvrđeno je da je grad Basijana osnovan u 1. veku n.e, a da mu Hadrijan daje status municipija 124. godine. Grad se kao kolonija prvi put pominje 214. godine. Razoren je 454. godine od strane Huna, a kasnije i od strane Gota. U vreme vladavine Justinijana I, ovde se nalazilo episkopsko sedište (Брукнер 1988, 89–91).

Nakon Basijane, put za Singidunum se račva. Severni krak ide preko Idiminiuma, dok se južni pruža preko stanica Noviciani i Altina. V. Petrović smatra da nema potvrde razdvajanja puta nakon Basijane. Po njemu je postojao samo jedan put i to južni krak, iako je na Tabuli Pojtingerijani ipak ucrtan put *Basijana-Singidunum* sa usputnom stanicom Idiminium (sl. 2). Stoga stanicu *Altina* treba poistovetiti sa stanicom Idiminium (Петровић 2015, 228).

D. Dimitrijević stanicu *Idiminium* smešta u okolinu Batajnice, na potesu Klisina (Dimitrijević 1961, 97), dok je G. Škrivanić locira u Ugrinovcima (Škrivanić 1974, 41). Sa druge strane, H. Gračanin za ovu stanicu pretpostavlja da se nalazila kod Krnješevaca, na potesu Brestove međe (Gračanin 2011, 39). Nasuprot ovom mišljenju, pojedini autori ovde pozicioniraju stanicu *Mutatio Novicianum* (Dimitrijević 1961, 98; Петровић 2015, 229–230), koju H. Gračanin smešta u Karlovčice, a određeni broj istraživača u Staru Pazovu ili Šimanovce (Gračanin 2011, 39). Na ovom mestu treba spomenuti dva fragmenta miljokaza iz Sremskih Mihaljevaca, otkrivenih 2004. godine, koji se datuju u period vladavine Septimija Severa (193–211) i Karakale (212–217). Oni, prema M. Mirković, dokazuju da je rimski put posle *Caput Bassianense* išao ka jugu ka Singidunumu, a ne preko Basijane. Zbog pomenutih miljokaza, autorka predlaže da se upravo na ovom mestu locira stanica *Novicianum* (Мирковић 2012, 29, 33–35). U prilog ovoj tvrdnji

³ Pored potoka Kudoš, u blizini pomenutog putnog pravca otkrivena je vila rustika, iznad čijih ostataka su u kasnoj fazi podignute trobrodna bazilika, radionice i kula (Брукнер и Даутова-Рушевљан 2015, 57–60).

Sl. 2: Tabula Peutingeriana, detalj (prema: <http://peutinger.atlantides.org/map-a/> (posećeno 4. 10. 2017.)

Fig. 2: Tabula Peutingeriana, detail (after: <http://peutinger.atlantides.org/map-a/> (visited 4. 10. 2017.)

svedoče rezultati rekognosciranja sprovedenih 60-ih godina prethodnog veka, koji ukazuju na postojanje intezivnih površinskih ostataka trase puta između Dobrinaca i Donjih Petrovaca, tj. od potesa Urnjevice do severozapadnog dela Basijane. O postojanju ovog putnog pravca svedoči i lokalna tradicija (Лучић 2016, 33 и напомена 10).

Narednu stanicu na ovom kraku puta predstavlja *mutatio Altina*, koju je H. Gračanin pozicionirao u okolini Surčina, dok je D. Dimitrijević i V. Petrović lociraju u Zemun polju, možda na potesu Kamendin. Prema određenim tumačenjima pojedini autori je smeštaju u Josipovo ili Batajnicu (Dimitrijević 1965; Gračanin 2011, 39; Петровић 2015, 230–231).

TRASA SIRMIIUM–BONONIA MALATA

U selu Laćarak, zapadno od Sremske Mitrovice, otkriven je 1871. godine miljokaz, koji se datuje u vreme Severa Aleksandra (222–235), a koji je povezan sa trasom puta Sirmijum–Bononija Malata (Милошевић 1988, 120). Pogrešno pozicioniranje stanica od strane K. Milera i A. Grafa prihvaćeno je u arheološkoj literaturi (sl. 1). Stoga se na kartama javlja put iscrtan sa velikim otklonom ka zapadu, tako da se spaja sa pravcem Sirmijum–Cibale kod sela Kuzmin. Na osnovu podataka koji potiču od Amijana Marcelina, a prema kojima je dužina puta između Sirmijuma i Banoštora iznosila 19 rimskih milja (Марцелин 1998, 231), jasno je da se ovaj put pružao gotovo pravolinijski, budući da su ova dva mesta udaljena vazдушnom linijom 27 km (Милошевић 1988, 122; Miladinović-Radmilović i Radmilović 2015, 58, 212).

U toku 1969. godine otpočela su sondažna iskopavanja na pretpostavljenoj trasi Sremska Mitrovica–Mandelos–Ležimir–Banoštor, u cilju utvrđivanja trase puta. Utvrđeno je da je antička komunikacija prolazila kroz severnu gradsku nekropolu Sirmijuma, koja se nalazi na današnjem Varaštinu. Put se zatim pružao dalje do potesa Kaluđerske vodenice, a potom ka Mandelosu i Ležimiru. Prilikom pomenutih istraživanja otkrivena je podloga puta širine do 4,5 m, načinjena od fragmentovanih opeka, nevezanog kamena i oblutaka. Tom prilikom je konstatovano i da se put prostirao uz zapadnu stranu akvadukta (Милошевић 1988, 123). Budući da je od ranije poznata trasa akvadukta, njen pravac pružanja bi mogao i da ukazuje na trasu rimskog puta. Trasu akvadukta dugog 14 km prvi je iscrtao grof F. Marsilji još u 18. veku. Poznato je da su tragovi akvadukta bili vidljivi i početkom 20. veka, budući da su njegovi ostaci, stupci širine 2,30 m i visine 1,20 m, porušeni i iskorišćeni kao podloga za novi put. Prema raspoloživim podacima akvadukt polazi sa izvora na Vranjašu, odakle se spušta ka jugu, presecajući zapadni deo potesa Strmoglavice, a potom i potes Crepare. Akvadukt zatim prelazi preko potesa Badnjača, Kaluđerske vodenice, Mitrovačke njive i Milovačev salaš, posle čega prolazi između potesa Lačaračko polje i Mitrovačke livade. Od mesta gde se danas nalazi mitrovački Kaznenopopravni dom, a gde su 1908. godine porušeni pomenuti stupci, akvadukt se dalje pruža kroz potes Zabran i Ledine, posle čega prati današnju Fruškogorsku ulicu i preseca železničku prugu Beograd–Zagreb. Trasa akvadukta je potom ispraćena do severnog bedema Sirmijuma (Милошевић 1995, 191–193).

Pružanje putnog pravca sa severne padine Fruške gore nije pouzdano utvrđeno, mada se predpostavlja da se pružao pravolinijski ka utvrđenju *Bononia Malata*. Iako trasa puta nije potvrđena arheološkim iskopavanjima, u blizini sela Sviloš na potesu Kruševlje, evidentirani su naselje i nekropola i prilikom istraživanja sprovedenih od 1976. do 1983. godine, koji su se najverovatnije nalazili na trasi puta (Dautova-Ruševljan 2003, 7, 157).

VOJNI PUTEVI (*VIAE MILITARES*)

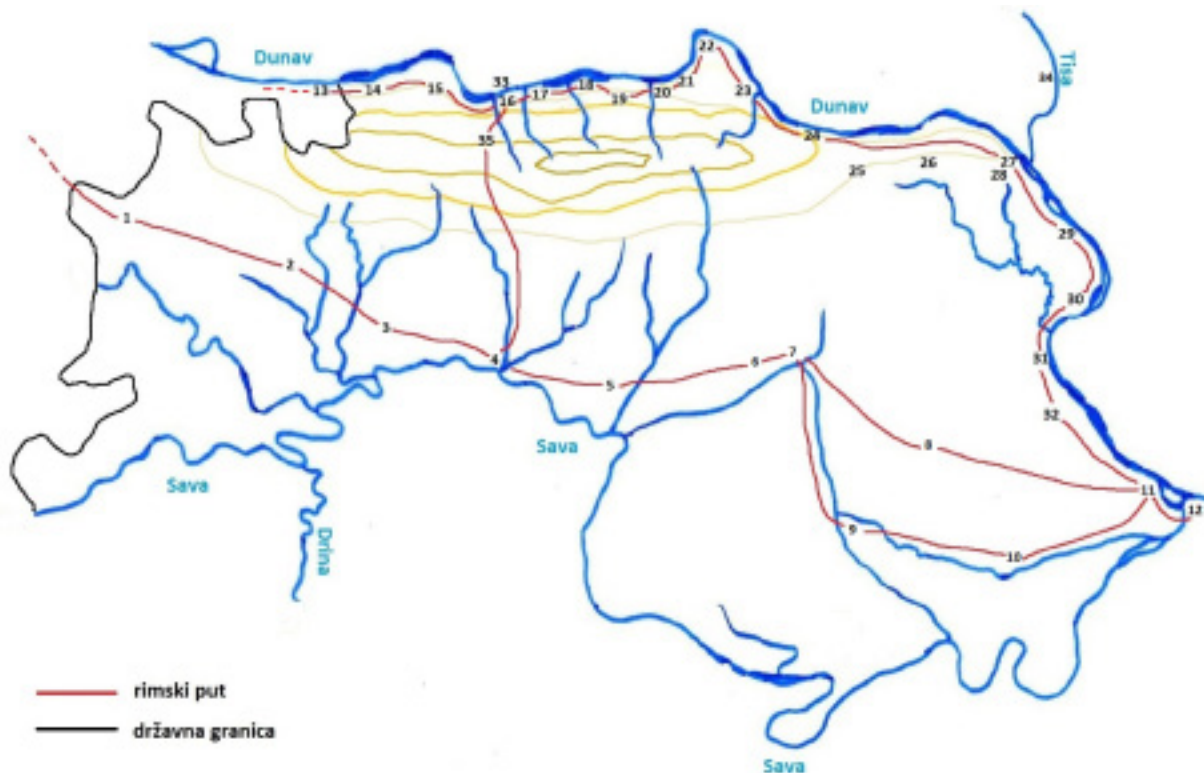
Limes, pogranična odbrambena linija Carstva utvrđena sistemom fortifikacija, jednim svojim delom se prostirala i duž desne obale Dunava kroz današnju teritoriju Srema. Osnovu odbrane činili su legijski logori, poput onih konstatovanih na gornjomezijskom limesu u Singidunumu i Viminacijumu. Pored toga, na limesu su postojala i brojna manja utvrđenja, *castelli*, koji su se nalazili duž putnih pravaca. (Cermanović - Kuzmanović 1997, 451–452; Mirković 2006, 129).

Duž limesa u Sremu otkrivena su brojna manja utvrđenja, kao što su *Bononia Malata* (Banoštor), *Cusum* (Petrovaradin), *Ad Herculem* (Čortanovci), *Acumincum* (Stari Slankamen), *Rittium* (Surduk), *Burgenae* (Novi Banovci), *Taurunum* (Zemun) i drugi. Osim toga, uočeni su i ostaci naselja i nekropola u manjim mestima kako na obroncima Fruške gore, tako i na obali Dunava. U pitanju su Neštin, Susek, Čerević breg, Beočin, Rakovac, Ledinci, Sremska Kamenica, Sremski Karlovci, Beška, Krčedin, Novi Slankamen, Belegiš, Nova Pazova i Batajnica. Pored utvrđenja i naselja konstatovanih na desnoj obali Dunava, postojala su i utvrđenja smeštena na suprotnoj obali reke. U grupu utvrđenja otkrivenih sa leve strane Dunava spadaju utvrđenje kod Bača koje je naspram utvrde u Iloku, odnosno Begeča (*Onagrimum*)

podignuto naspram fortifikacije u Bačkom Monoštoru. Osim toga, kod Titela se nalazila utvrda, koja je bila podignuta naspram utvrđenje *Acummincum*. Potvrdu da je rimski put povezivao navedena utvrđenja predstavljaju miljokazi otkriveni u Neštinu, Petrovaradinu i Titelu (Petrović 1986, 93; Brukner 1990, 200–201; Петровић 1995, 17–26; Dautova-Ruševljan i Vujović 2006, 57–66; Đorđević 2007, 65–77, 86, 88; Петровић 2015, 238–244; Korać et al. 2014, 47–49). Sve ove fortifikacije je povezivao put koji se pružao uz levu obalu Dunava, a koji čini samo deo znatno duže komunikacije, koja je povezivala utvrđenja duž granica Carstva.

ZAKLJUČAK ILI POSLEDNJA RASKRSNICA, KUDA SADA?

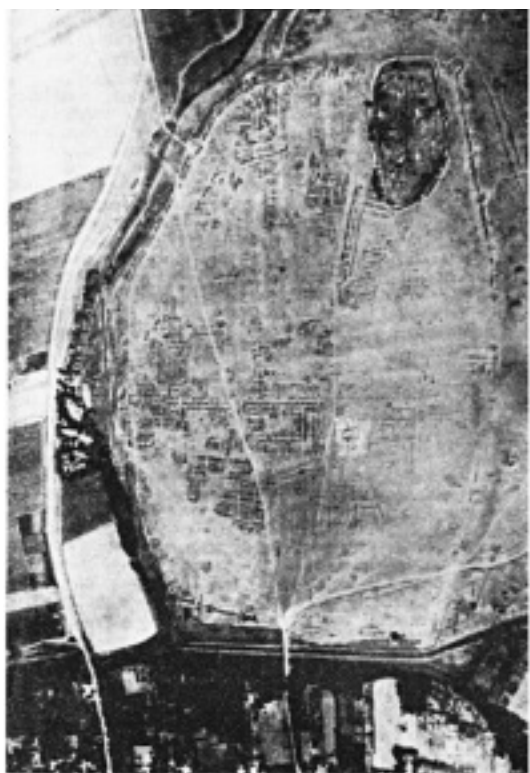
Iako su trase glavnih puteva u Sremu iz rimskog perioda delimično poznate zahvaljujući dosadašnjim istraživanjima (sl. 3), za jasnije sagledavanje rimske putne mreže u budućnosti možemo da se oslonimo na neinvazivne arheološke metode. Po svojoj efikasnosti izdvajaju se dve tehnike snimanja iz vazduha. Prvu predstavlja aerofotografija, koja je prisutna u arheologiji već duži period, dok *LiDAR (Light Detection and Ranging)* tehnologija tek uzima maha.

Sl. 3: Putevi u Sremu iz perioda rimskog carstva (nacrtao V. Crkvenjakov)

Fig: 3: Roads in Srem from the Roman Imperial Period (drawn by V. Crkvenjakov)

- 1) Ulmus 2) Spaneta 3) Budalia 4) Sirmium 5) Fossae 6) Bassianae 7) Idiminium 8) Novicianum 9) Altina 10) Taurunum 11) Singidunum 12) Titel 13) Cuccium 14) Neštin 15) Susek 16) Bononia Malata 17) Čerević 18) Beočin 19) Rakovac 20) Ledinci 21) Sremska Kamenica 22) Cusum 23) Sremski Karlovci 24) Ad Herculem 25) Beška 26) Krčedin 27) Accumincum 28) Novi Slankamen 29) Rittium 30) Belegiš 31) Burgenae 32) Nova Pazova 33) Onarginum

Sl. 4: Aviosnimak Basijane (prema: Грбић 1936, 27)

Fig. 4: Aerial photo of Bassianae (after: Грбић 1936, 27)

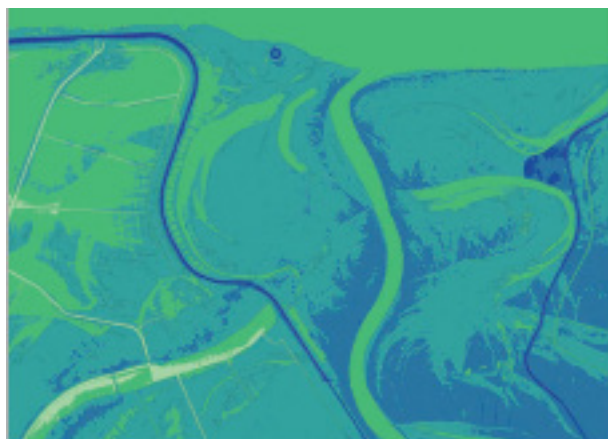
Aerofotografija predstavlja najstariji način daljinske detekcije u arheologiji, koji se koristi još od 19. veka. U Srbiji je prvi put iskorišćen prilikom istraživanja Basijane 1935. godine (sl. 4) (Грбић 1936), a pokazao se izuzetno korisnim i prilikom istraživanja Caričinog grada i Marguma. Značaj fotografija nastalih pre i tokom I Svetskog rata, leži u tome što su zabeležile predele pre većih infrastukturalnih radova koji su možda uništili arheološke ostatke (Бугарски и Иванишевић 2014, 251- 60). Zanimljive rezultate, vezane za temu rimskih puteva, dala su istraživanja banatske strane rimskog limesa. Naime, M. Ђorđević je uspela da na osnovu aviosnimaka iz 1958. godine pretpostavi pravac pružanja rimskog puta na potezu između Pančeva, Vojlovice i Starčeva (Ђorđević 1996, 127–128).

LiDAR je jedna od najmodernijih tehnologija za izrađivanje topografskih karata, koja se primenjuje u arheologiji od početka ovog veka. V. Ivanišević i I. Бугарски u kratkim crtama objašnjavaju kako ova vrsta snimanja funkcioniše: „LiDAR tehnologija se zasniva na prikupljanju tri vrste podataka. Laserski skener emituje

impulse koji se od površi snimanja odbiju natrag do instrumenta. Pozicija senzora određuje se korišćenjem GPS-a, dok se orijentacija određuje upotrebom IMU (*Inertial Measurement Unit*). Naposljetku, snimljeni teren je georeferenciran, pri čemu svaka tačka ima apsolutnu geografsku širinu, dužinu i visinsku vrednost.

Sl. 5: Obradjeni DTM Marguma (prema: Иванишевић и Бугарски 2013, сл. 7)

Fig. 5: Processed DTM of Margum (after: Иванишевић и Бугарски 2013, сл. 7)

Kao rezultat, dobija se DEM (*Digital Elevation Model*), matematički model koji prikazuje snimljenu površinu. Daljom klasifikacijom LiDAR podataka dobija se i DTM (*Digital Terrain Model*), tj. digitalni model terena koji pokazuje ogoljenu površ Zemlje, bez vegetacije i savremenih zdanja, što za arheologiju predstavlja daleko najvažniji rezultat primene ove tehnologije (Иванишевић и Бугарски 2013, 79)”. Na teritoriji Srbije su ovom tehnologijom snimljene, između ostalog, dve veće površine: ušće Velike Morave u Dunav gde se nalazio antički grad Margum (sl. 5), odnosno Caričinin grad sa okolinom (Иванишевић и Бугарски 2013; Иванишевић et al. 2016, 148).

Iz pregleda dosadašnjih istraživanja rimskih

puteva u Sremu možemo da zaključimo da je na ovom prostoru postojala razrganata mreža saobraćajnica koja je povezivala gradove, vojne logore, kastrume i neutvrđena naselja. Primenom savremenih tehnologija, poput snimanja *LiDAR* tehnologijom, možemo dodatno da dopunimo naša postojeća saznanja.

BIBLIOGRAFIJA

- Брукнер, Олга. 1988. Римски град Басијана – Подаци из античних извора и литературе. *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 15: 89–94.
- Brukner, Olga. 1990. Римски налази у југословенском делу Барбарикума – Ваčka и Banat. *Arheološki vestnik* 41: 199–216.
- Брукнер, Олга. 1995. Римски пут Sirmium (Сремска Митровица) – Singidunum (Београд), у: *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, ур. Вапа Зоран, 187–189. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе.
- Брукнер, Олга, и Даутова - Рушевљан, Велика. 2015. *Римска пољопривредна имања. Виле Рустике у југоисточном делу провинције Паноније*. Нови Сад: Матица српска.
- Бугарски, Иван и Вујадин Иванишевић, 2014. Примена аерофотографије у српској археологији. *Саопштења* 46: 251–263.
- Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina. 1997. Miljokaz, у: *Arheološki leksikon*, ур. Srejović Dragoslav, 668–669. Београд: Savremena administracija.
- Dautova-Ruševljan, Velika. 2003. *Римска некропола код Свилоша у Срему*. Нови Сад: Матица српска.
- Dautova-Ruševljan, Velika i Miroslav Vujović. 2006. *Римска војска у Срему*. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Dimitrijević, Danica. 1961. Nekoliko podataka o rimskom limesu u Istočnom Sreму, у: *Limes u Jugoslaviji I. Zbornik radova sa simposiuma o Limesu 1960. godine*, ур. Grbić Miodrag, 93–103. Београд: Археолошко друштво Југославије.
- Dimitrijević, Danica. 1965. Rad Narodnog muzeja Zemun na istraživanju rimskog limesa u Sreму. *Arheološki pregled* 7: 149–156.
- Ђорђевић, Маја. 1996. Contribution to the study of the Roman limes, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed. Petrović Petar, 125–133. Београд: Археолошки институт.
- Ђорђевић, Маја. 2007. *Археолошка налазишта римског периода у Војводини*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Gračanin, Hrvoje. 2011. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovekovlju (od konca 4. do konca II. stoljeća)*. Zagreb: Plejada.
- Грбић, Миодраг. 1936. Архитектура у Басијани (Сремски Петровци). Реконструкција места према ситуационом плану и авионском снимку. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 9 (1): 19–31.
- Иванишевић, Вујадин и Бугарски, Иван. 2012. Примена LiDAR технологије у анализи топографије Маргума/Мораве и Кулича. *Старинар* 62: 239 – 255.
- Иванишевић, Вујадин и Иван Бугарски. 2013. Прва домаћа искуства у документовању ширих зона археолошких налазишта путем LiDAR технологије. *Гласник друштва конзерватора Србије* 37: 79–84.
- Иванишевић, Вујадин, Иван Бугарски и Александар Стаменковић. 2016. Нова сазнања о урбанизму

- Царичиног града. Примена савремених метода проспекције и детекције. *Старинар* 66: 143–160.
- Jeremić, Miroslav. 2016. *Sirmium. Grad na vodi. Razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI veka*. Beograd: Arheološki institut.
- Korać, Miomir, Golubović, Snežana, Mrđić, Nemanja, Jeremić, Gordana i Stefan Pop-Lazić. 2014. *Rimski limes u Srbiji*. Beograd: Arheološki institut.
- Лучић, Биљана. 2016. Прилог познавању главног римског пута кроз Срем. *Зборник Музеја Срема* 10: 29–40.
- Marijanski-Manojlović, Mirjana. 1987. *Rimska nekropola kod Beške*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Марцелин, Амијан. 1998. *Историја*, превела са латинског Милена Милин, Београд: Просвета.
- Miladinović-Radmilović, Nataša i Radmilović, Miro. 2015. *Pisma Ignjata Junga*. Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma.
- Милошевић, Петар. 1988. О траси пута Sirmium–Fossis и Sirmium–Bononia. *Старинар* 39: 117–123.
- Милошевић, Петар. 1995. Траса акведукта Сирмијума. у: *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, ур. Вапа Зоран, 191–194. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе.
- Mirković, Miroslava. 2006. *Sirmium – Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*. Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma i Filozofski fakultet Beograd.
- Мирковић, Мирослава. 2012. Милјоказ из Сремских Мihaljevaca и римски пут Sirmijum–Singidunum. *Зборник Музеја Срема* 9: 29–39.
- Petrović, Petar. 1986. Odbrambeni sistemi u antici (jugoistočni sektor), u: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, ур. Medović Predrag, 91–100. Novi Sad: Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Петровић, Петар. 1995. Римски лимес на Дунаву у Доњој Панонији. у: *Фрушка гора у античко доба. Прилози за стару историју и археологију*, ур. Тасић Никола, 9–33. Нови Сад: Матица српска.
- Петровић, Владимир. 2015. *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава (I – IV века)*. Београд и Ниш: Балканолошки институт и Филозофски факултет у Нишу.
- Поповић, Владислав. 1993. Sirmium–град царева и мученика. у: *Римски царски градови и палате*, ур. Срејовић Драгослав, 13–27, Београд: САНУ.
- Škrivanić, Gavro. 1974. Jugoslovenske zemlje na Pojtingerovoj table, u: *Monumenta cartographica Jugoslaviae I: Antičke karte*, ур. Škrivanić Gavro, 33–58. Beograd: Narodna knjiga.
- Vazoli, Čezare. 1967. Putovanja: putevi i vozila, u: *Antički Rim, panorama jedne civilizacije*, ур. Arangio Ruiz Vincenzo, 245–256. Beograd i Ljubljana: Vuk Karadžić, Prosveta i Mladinska knjiga.

RANOVIZANTIJSKI ALAT ZA OBRADU ZEMLJE NA TERITORIJI
CENTRALNOG BALKANA

Dušan Kojić, Nova Topola
Kristina Miljković, Despotovac
Mihajlo Džamtoski, Pančevo

Apstrakt: *Ranovizantijski period na teritoriji balkanskih provincija obeležen je nemirnim događajima, pre svega upadima i pljačkaškim pohodima varvara, koji su se prvenstveno odvijali duž glavnih saobraćajnica. Ti događaji rezultirali su ekonomskim slabljenjem Carstva i osiromašenjem nekada bogatih regija, koje je dovelo do ruralizacije nekadašnjih gradskih centara, kao i do naseljavanja nepristupačnijih položaja na većoj nadmorskoj visini. O nemirnim vremenima, između ostalog, svedoče ostave novca i alata. U radu će pažnja biti usmerena na nalaze ranovizantijskog alata za obradu zemlje sa teritorije centralnog Balkana, koji su prvenstveno otkriveni u okviru utvrđenja na limesu i u unutrašnjosti. Namera je da se ukaže na razlike u dimenzijama između zemljoradničkih alatki otkrivenih na limesu i onih, koje potiču iz unutrašnjosti centralnog Balkana, kao i razloge zbog kojih je do njih došlo.*

Ključne reči: ranovizantijski period, ruralizacija, vertikalna migracija, centralni Balkan, zemljoradnja, alat

Primljeno: 09.01.2018.

Recenzirano: 30.01.2018.

Prihvaćeno: 15.02.2017.

Dušan Kojić
Nova Topola
dantewolf826@yahoo.com
Kristina Miljković
Despotovac
kristina.miljkovic18@gmail.com
Mihajlo Džamtoski
Pančevo
mindor1996@live.com

THE EARLY BYZANTINE AGRICULTURAL TOOLS OF THE CENTRAL BALKANS

Dušan Kojić, Nova Topola
Kristina Miljković, Despotovac
Mihajlo Džamtoski, Pančevo

Abstract: *The Early Byzantine period of the Balkan provinces is characterized by violent events, primarily Barbarian intrusions and raids, most of which took place along the main roads. These events resulted in economic weakening of the Empire and impoverishment of formerly affluent areas, which led to ruralization of urban centers, as well as to settlement of less accessible areas on higher altitudes. Period of unrest is attested also by the presence of hoards of coins and tools. Present paper discusses Early Byzantine agricultural tools of the Central Balkans which were discovered mainly within fortification on limes or within fortified villages of the hinterland. The aim is to point out the differences in the dimensions between tools from the limes fortification and those discovered in the Central Balkans hinterland, as well as to discuss the reasons for these differences.*

Key words: *Early Byzantine period, ruralization, vertical migration, central Balkans, agriculture, tools*

Priljeno: 09.01.2018.

Recenzirano: 30.01.2018.

Prihvaćeno: 15.02.2018.

Dušan Kojić
Nova Topola
dantewolf826@yahoo.com
Kristina Miljković
Despotovac
kristina.miljkovic18@gmail.com
Mihajlo Džamtoski
Pančevo
mindor1996@live.com

UVOD

Centralni Balkan najvećim delom obuhvata teritoriju današnje Srbije, južno od Save i Dunava. Karakteriše ga brdsko-planinski reljef ispresecan brojnim rekama, čije su doline, pored kotlina, pogodne za zemljoradnju i stočarstvo. Ipak, najveće bogatstvo ove regije su rude, tako da je još od praistorije, ovaj prostor važio za rudonosno područje (Милинковић 2015, 43). Tokom perioda rimske prevlasti, ova oblast je najvećim delom pripadala provinciji Gornjoj Meziji (*Moesia Superior*), da bi posle niza administrativnih podela prostor centralnog Balkana u ranovizantijskom periodu bio obuhvaćen provincijama Prvom Mezijom (*Moesia Prima*), Priobalnom Dakijom (*Dacia Ripensis*), Sredozemnom Dakijom (*Dacia Mediterranea*), Dardanijom (*Dardania*) i Prevalitanom (*Praevalitana*) (Мирковић 2016, 122). Sredinom 5. veka, usled prodora Huna, dolazi do sloma odbrane na limesu, a potom i pustošenja utvrđenja u unutrašnjosti (Мирковић 1994, 96). U izvorima je zabeleženo potresno svedočanstvo o ostacima *Naisa*, koji su Huni uništili tokom svojih pohoda (Мичел 2010, 268–270). Hunska pretnja okončana je isplaćivanjem danka Hunima od strane Markijana (450–457). Opasnost od Huna otklonjena je posle nekoliko bitaka u kojima su pretrpeli poraz, kao što je bitka kod Šalonsa 451. godine, kao i bitka na reci Nedao 454. godine (Бјурн 2010, 96, 100, 104).

Primirje je bilo kratkog veka, budući da Ostrogoti, predvođeni Teodorihom Amalijcem, 471. godine od Sarmata preuzimaju Singidunum i potom borave na Balkanu sve do 488. godine, kada će car Zenon (474–491) uputiti Teodoriha protiv Odoakara u Italiju, kao glavnog vojnog zapovednika, kako bi tamo ponovo uspostavio vizantijsku vlast (Бјурн 2010, 101–102). Zenona nasleđuje Anastasije I (491–518), koji ukida porez u zlatu za stanovnike gradova (*hrisargiron*) i koji će dotadašnji, Dioklecijanov porez u naturi (*anona*), početi da naplaćuje u zlatu, napunivši tako državnu kasu i stvorivši sve potrebne preduslove za Justinijanovu obnovu. Justinijan I (527–565) vrši vojnu i ekonomsku konsolidaciju Carstva, obnavljajući stare i podižući nove gradove i utvrđenja. Severna Afrika, Dalmacija, Italija i južna Hispanija ponovo su se našle u okviru rimske teritorije, a Sredozemno more opet postaje *Mare nostrum*. Međutim, obnova Carstva nije bila dugog veka. Pojava Avara, koji od 568. godine postaju gospodari Karpatske kotline, na severnim granicama Carstva dovela je do brojnih pljačkaških pohoda, u kojima između ostalih učestvuju i Sloveni. Usled pomenutih pohoda dolazi do sloma dunavskog limesa početkom 7. veka, dok će avarski napadi konačno prestati posle neuspešne opsade Konstantinopolja 626. godine (Баришић 1955, 7–70).

Pomenuti upadi varvara mogu se svakako izdvojiti kao jedan od glavnih uzroka koji je, pored unutrašnjih problema i krize, koji su bili prisutni u okviru samog Carstva, doveo do određenih promena u načinu organizacije i funkcionisanja dotadašnjih gradova i većih utvrđenja. Upadi, pustošenja, a kasnije i naseljavanje varvarskih plemena dovode do gubitka i umanjenja resursa, što se prvenstveno uočava u pograničnim oblastima, koje su najčešće bile na udaru neprijatelja. Ovo dovodi do promene prvobitne funkcije gradskih centara, te oni gube dotadašnju privrednu, administrativnu i kulturnu ulogu, a sve više

postaje uočljiva dezintegracija i ruralizacija, vidljiva na osnovu promenjene strukture samog utvrđenja i prisustva određene vrste pokretnog materijala, kao što je alat.

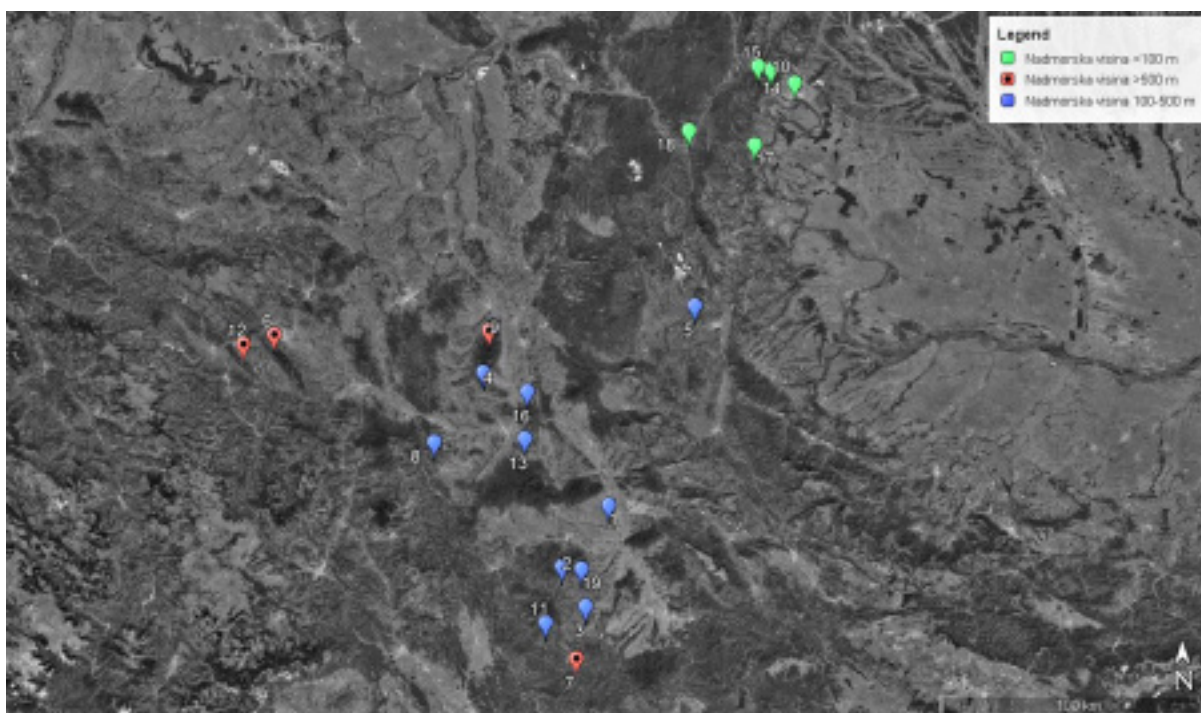
Proces ruralizacije grada jasno se može pratiti kroz primer Sirmijuma, prestonice susedne provincije Druge Panonije (*Pannonia Secunda*), gde se kroz pojavu neplanske izgradnje građevina, promene njihove prvobitne funkcije, degradaciju građevinske tehnike, kao i pojavu pokretnih nalaza karakterističnih prvenstveno za ruralno okruženje, vidi drastično opadanje kvaliteta života unutar nekadašnjeg carskog grada. Promene u funkciji nekada raskošnih carskih građevina oslikavaju se i na primeru Gamzigrada (*Felix Romuliana*), gde je Galerijeva palata pretrpela značajne izmene nakon kojih više nikada nije povratila svoju prvobitnu funkciju.¹ Gradovi tako postaju utvrđena naselja čija je glavna funkcija sada pružanje sigurnosti ugroženom stanovništvu tokom kritičnih trenutaka koji su u ovom periodu bili veoma česti (Поповић 2003, 239–251, 255–258; Špehar 2010, 149–150).

Ova dešavanja dovode do još jednog vrlo važnog fenomena koji je obeležio ranovizantijski period, a to je vertikalna migracija. Vertikalna migracija predstavlja pojavu premeštanja stanovništva iz nizijskih i pristupačnih naselja u visinske, teže pristupačne predele. Nizijski predeli, isprepletani razvijenom putnom mrežom i glavnim saobraćajnicama, smeštenim u plodnim rečnim dolinama, bili su najčešće nastanjivani tokom antičkog perioda, ali se tokom ranovizantijskog razdoblja može primetiti namerno izbegavanje ovakvih predela za podizanje naselja. Ona su zahvaljujući svojoj dostupnosti uvek bila na udaru pljačkaških pohoda, što je primoralo stanovništvo da sklonište potraži na pomenutim, teže pristupačnim mestima. Visinska utvrđenja karakteristična za ovaj period su najčešće utvrđena sela, na šta ukazuju brojni nalazi alata za poljoprivredu, obradu drveta, obradu metala, obradu kože i dr. (Милинковић 2015, 259).

NALAZI ALATA ZA OBRADU ZEMLJE

Brojni varvarski napadi prekidaju komunikacije, koje su ključne za razvoj gradova, čija se privreda oslanja na trgovinu i zanatstvo. Sa druge strane, zbog prestanka funkcionisanja vila rustika posle hunskog prodora (Vasić 1970), dolazi do povećane potrebe za zemljoradnjom i stočarstvom, i u nekadašnjim urbanim centrima, u okviru kojih je započet proces ruralizacije. U prilog ovoj tvrdnji svedoči i podatak o žiteljima Singidunuma i Soluna, koji su tokom avarskih napada bili zatečeni van bedema, gde su obrađivali zemlju (Ковачевић 2014, 54). Na intenzivni proces ruralizacije centralnog Balkana ukazuje i situacija konstatovana u utvrđenjima na Đerdapu. Iako je reč o delu dunavskog limesa, gde bi bilo očekivano isključivo vojno prisustvo, u sloju datovanom u ranovizantijski period pronađena je značajna količina poljoprivrednog alata, koji nije u skladu sa primarnom ulogom ovih utvrđenja (Špehar 2010, 148–149, 154). Iz navedenih razloga,

1 O ovome govore ostave poljoprivrednog alata koje, kao i brojne ostave novca na teritoriji centralnog Balkana, podjednako svedoče o sklanjanju stanovništva pred naletima neprijatelja, dok sa druge strane pokazuju i stepen ruralizacije, s obzirom na to da se stanovništvo prema alatu ophodi kao prema svojoj najvrednijoj mobilnoj imovini (Поповић 2003, 239–258).

Sl. 1: Nalazišta na kojima su otkriveni primerci ranovizantijskog alata za obradu zemlje

Fig. 1: Sites where are discovered specimens of early byzantine agricultural tools

1. Balajnac; 2. Bregovina; 3. Caričin Grad; 4. Marenovo; 5. Gamzigrad; 6. Gradina na Jelici;
7. Gradina u Sijarini; 8. Gradište u Puhovcu; 9. Juhor; 10. Karataš; 11. Lece; 12. Liška Ćava;
13. Grac u Petini; 14. Pontes; 15. Sip; 16. Ukosa - Grad Stalać; 17. Ušće Slatinske reke; 18. Veliki Gradac; 19. Zlata-Kale

nalazi poljoprivrednog alata predstavljaju jedan od direktnih pokazatelja procesa ruralizacije i značajnog udela, koji poljoprivredna delatnost dobija u ukupnoj privredi tokom ranovizantijskog perioda na Balkanu.

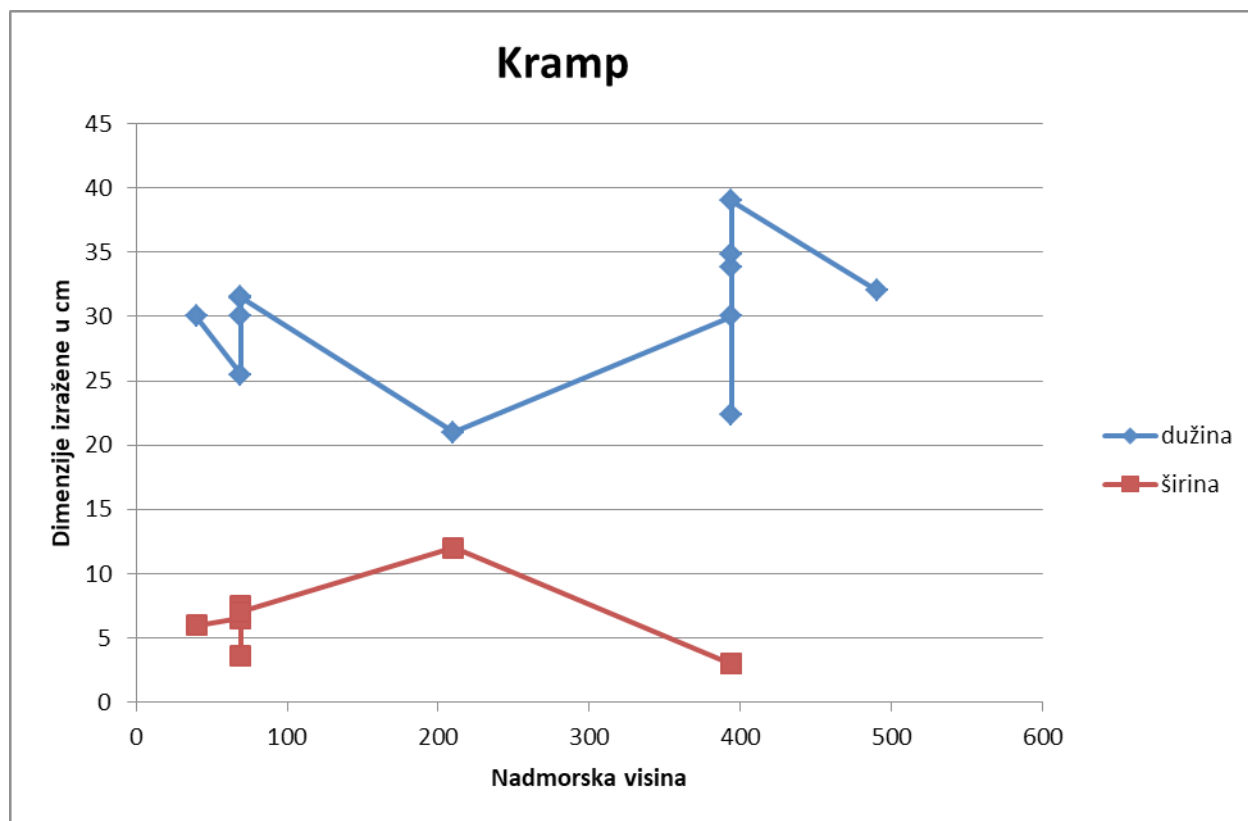
U radu je predstavljen 51 nalaz alata za obradu zemlje, koji čini samo deo poljoprivrednog alata, celokupno namenjenog zemljoradničkoj delatnosti, obradi kultivisanog zemljišta i dobijanju biljnih proizvoda (sl. 1). Reč je o primercima, koji su načinjeni od gvožđa tehnikom kovanja. Prema opšte prihvaćenim podelama, u ovu vrstu alata spadaju ašovi, kramповi, budaci, motike, baštenske motike, dvozube motike i delovi pluga, kao što su raonik, crtalo i otikač (Поповић 1984). Neophodno je napomenuti da su u radu obrađeni samo oni nalazi koji se sa sigurnošću mogu vezati za ranovizantijski period, koji je obeležen ruralizacijom, a čiji je pokazatelj upravo zemljoradnički alat, kao i to da li i na koji način dimenzije alata mogu varirati u zavisnosti od nadmorske visine lokaliteta sa koga potiču.

KRAMP (*sarculum*)

Ove alatke su višenamenske, te njihov oblik i dimenzije mogu varirati. Mogu se koristiti za kopanje temelja i rovova, za okopavanje bilja i razbijanje grumenja zemlje. Na prostoru centralnog Balkana, u ranovizantijskom kontekstu, pronađeno je 14 primeraka ove vrste alata, koji su otkriveni na

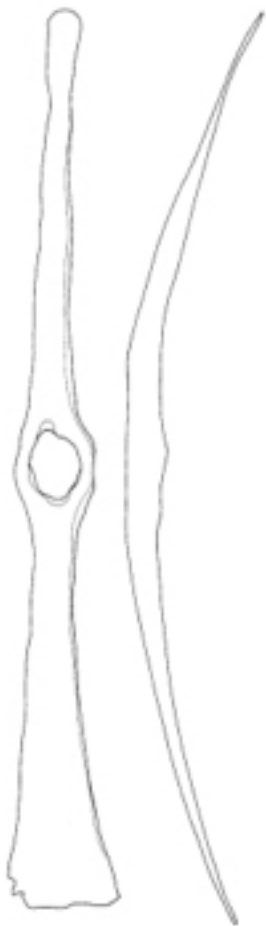
lokalitetima Veliki Gradac, Dijana, Ušće Slatinske reke, Ljubičevac-Glamija, Balajnac, Caričin Grad i Lece, od kojih su za 12 poznate dimenzije.

Primerci koji potiču sa dunavskih utvrđenja otkriveni su po pravilu na nadmorskoj visini manjoj od 100 m, dok nalazi sa lokaliteta Lece i Caričin Grad potiču iz zona sa nadmorskom visinom između 100 i 500 m. Četiri krampa otkrivena na lokalitetu Dijana imaju sa jedne strane kružnog otvora za nasađivanje povijeno sečivo deltoidnog oblika, čija je oštrica konveksno izvedena, i ima kraći trougaoni šiljak kvadratnog preseka sa druge strane pomenutog otvora (sl. 2). Ovaj tip krampa javlja se u više varijanti, budući da dužina prednjeg kraja može biti veća od dužine zadnjeg kraja, ili pak mogu biti približno istih dimenzija. Dimenzije pomenuta četiri krampa iznose 30 x 7,5 cm, 31,5 x 7 cm, 25,5 x 6,5 cm i 31,4 x 3,6 cm. Istovetan primerak potiče sa lokaliteta Ušće Slatinske reke ili Ljubičevca-Glamije, a njegove dimenzije iznose 30 x 6 cm. Primerak iz Velikog Gradca, koji se nalazi na nadmorskoj visini nešto nižoj od 100 m, ima istovetne karakteristike, ali nam za njega, na žalost, nisu poznate dimenzije. Sa lokaliteta Caričin Grad poznato nam je šest za sada objavljenih primeraka, od kojih samo za jedan znamo dužinu i širinu (30 x 3 cm) (sl 3). Za četiri nalaza poznata nam je samo njihova dužina, koja je iznosila 22,4 cm, 33,8 cm, 34,8 cm i 39 cm, dok su dimenzije poslednjeg primerak nepoznate. Ovoj grupi nalaza pripada i kramp sa lokaliteta Lece, dugačak 32 cm, kao i primerak iz Balajнца, čije dimenzije iznose 21x12 cm (Поповић 1988, 54–55, 60; Поповић 1990, 273–274; Милинковић 2005, 186; Špehar 2010, 207).

Grafikon 1: Dimenzije krampova u odnosu na nadmorsku visinu lokaliteta sa kojih potiču

Graph 1: Dimensions of the pick-axes in relation with the altitude of sites where they were discovered

Sl. 2: Dijana – kramp
(prema: Špehar 2010,
T. XXI/396)
Fig. 2: Dijana – pick-
axe (after: Špehar
2010, T. XXI/396)

Na osnovu analize raspoloživih dimenzija ranovizantijskih krampova (Grafikon 1), ustanovili smo da je šest primerka koji potiču sa područja Đerdapa, otkriveno na nadmorskoj visini nešto manjoj od 100 m i da ih karakterišu neznatno male varijacije u dimenzijama dužina i širina. Primerak krampa koji je pronađen u Balajncu, u južnoj Srbiji, na nadmorskoj visini od 210 m, ukazuje da je reč o nalazu koji ima nešto manju dužinu nego primerci sa dunavskih utvrđenja, ali je širina alatke nešto veća. Nešto južnije, na lokalitetu Caričin Grad, pronađeno je nekoliko krampova na nadmorskoj visini od oko 400 m. Njihove dužine se javljaju u rasponu od 10 cm, dok podatkom o širini raspoložemo samo za jedan primerak. Primetno je da je on uži od nalaza otkrivenih u Đerdapu, na nižoj nadmorskoj visini. Na osnovu raspoloživih podataka uočava se da se krampovi obično javljaju u zonama nižim od 500 m, kao i da je njihova dužina nešto veća na nalazištima koja se nalaze u višim predelima.

BUDAK (*sarculum, marra* - teži primerci)

Budak služi za iskopavanje brazdi i rovova, razbijanje i usitnjavanje zemlje u bašti i uklanjanje busenja i korenja (Поповић 1988, 36). U slojevima koji se datuju u ranovizantijski period na prostoru obuhvaćenom ovom temom pronađeno je 11 primeraka ove vrste alata, od kojih za dva nemamo podatke o dimenzijama. Ova vrsta alata odlikuje se blago povijenim trapezoidnim sečivom sa prednje strane kružnog otvora za nasađivanje, koji je ponekad mogao imati čekićasto ojačanje sa zadnje strane. Budaci obrađeni u tekstu otkriveni su na lokalitetima

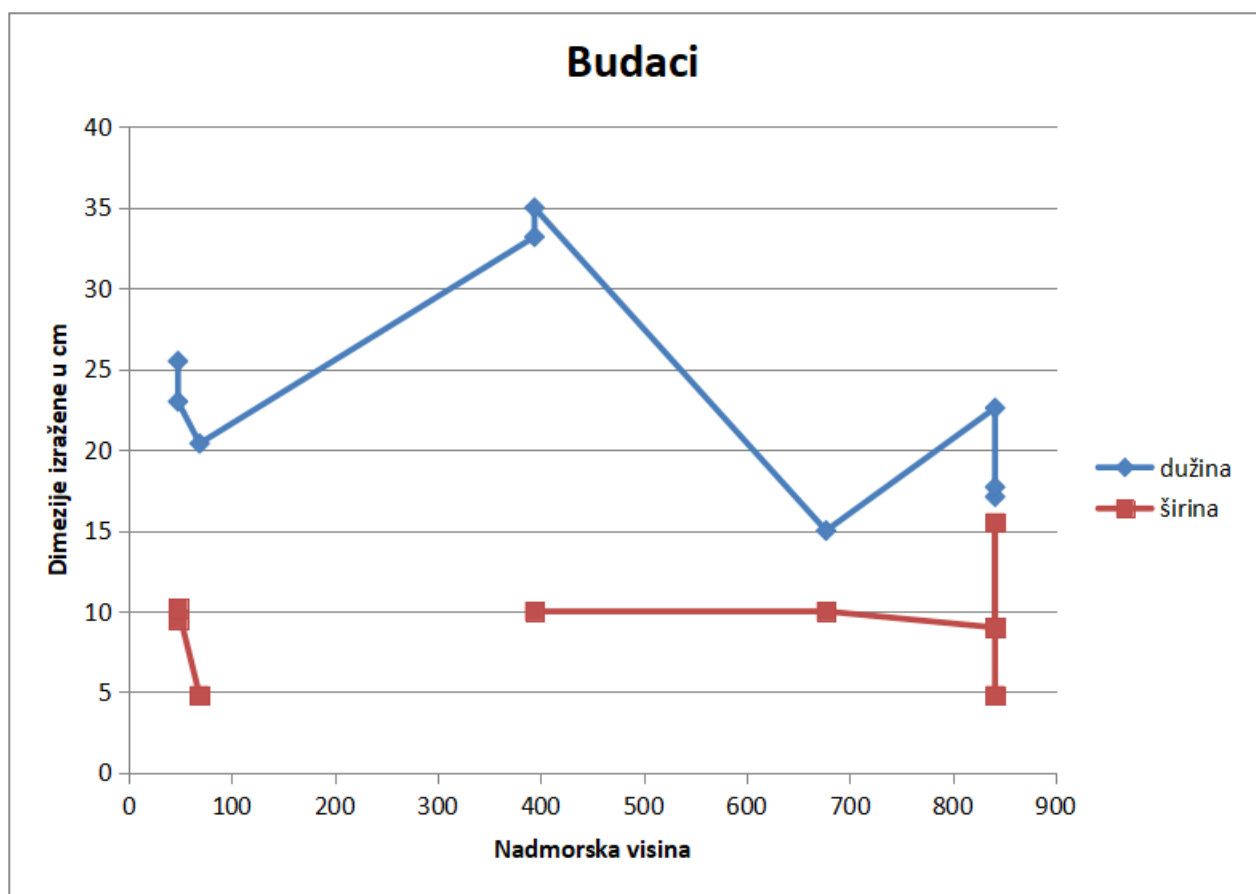
Sl. 3: Caričin Grad
– kramp (prema:
Поповић 1988, T.VI/5,
306)
Fig. 3: Caričin Grad
– pick axe (after:
Поповић 1988, T.VI/5,
306)

Veliki Gradac, Pontes, Dijana, Gradina na Jelici, Liška Ćava i Caričin Grad.

Iz unutrašnjosti utvrđenja na dunavskom limesu, na nadmorskoj visini nešto nižoj od 100 m, primerci ove vrste alata otkriveni su u Pontesu, dimenzija 25,5 x 9,5 cm i 23 x 10,2 cm, kao i na Dijani, sa dimenzijama 20,4 x 4,8 cm. Na Caričinom Gradu, smeštenom na nadmorskoj visini od oko 400 m, pronađeno je nekoliko primeraka. Jedan ima dimenzije 35 x 10 cm, za drugi nam je poznata dužina koja iznosi 33,2 cm, dok za poslednji nalaz nemamo odgovarajuće podatke. Na nešto većoj nadmorskoj visini od 677 m, na lokalitetu Liška Ćava nedaleko od Čačka, konstatovan je budak dimenzija 15 x 10 cm. U blizini ovog nalazišta nalazi se značajan ranovizantijski regionalni centar Gradina na Jelici

na visini od 846 m, gde su otkrivena tri budaka, čije dimenzije iznose 22,6 x 9 cm, 17,1 x 15,5 cm i 17,7 x 4,8 cm (sl. 4). U ovu grupu nalaza spada i primerak sa nalazišta Veliki Gradac, za koji nam nisu poznate dimenzije (Поповић 1988, 37–38; Радичевић 2002, 57; Šprehar 2010, 97; Милинковић 2017, 170).

Podaci o dimenzijama budaka kojima raspolažemo (Grafikon 2), ukazuju da je njihova širina manje više konstantna i da iznosi oko 10 cm. Jedino se na primercima otkrivenim na Gradini na Jelici uočava da pomenuta širina može biti veća, oko 15 cm, i manja, odnosno 5 cm. Što se tiče dužine budaka, uočava se da primerci otkriveni u zonama ispod 100 m nadmorske visine i preko 500 m nadmorske visine, imaju slične vrednosti, s tim što su nalazi iz viših zona ipak nešto kraći. Primećuje se da budaci otkriveni na Caričinom Gradu, na visini od oko 400 m, svedoče o povećanju dužine ove vrste alata, pa tako konstatovani primerci dostižu i dužinu od 35 cm.

Grafikon 2: Dimenzije budaka u odnosu na nadmorsku visinu lokaliteta sa kojih potiču

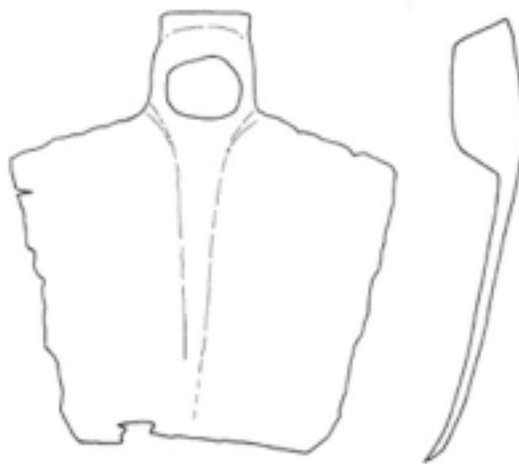
Graph 2: Dimensions of the mattocks in relation with the altitude of sites where they were discovered

MOTIKE (*sacrulum, ligo*)

Motika se koristila prilikom kultivacije žitarica u poljima i gajenja baštenskog bilja u povrtnjacima. Lakši primerci korišćeni su za uklanjanje korova, sprečavanje pucanja zemlje, razvlačenje đubriva, pokrivanje semena zemljom. Teži oblici, poput budaka, korišćeni su u višim predelima za prevrtanje

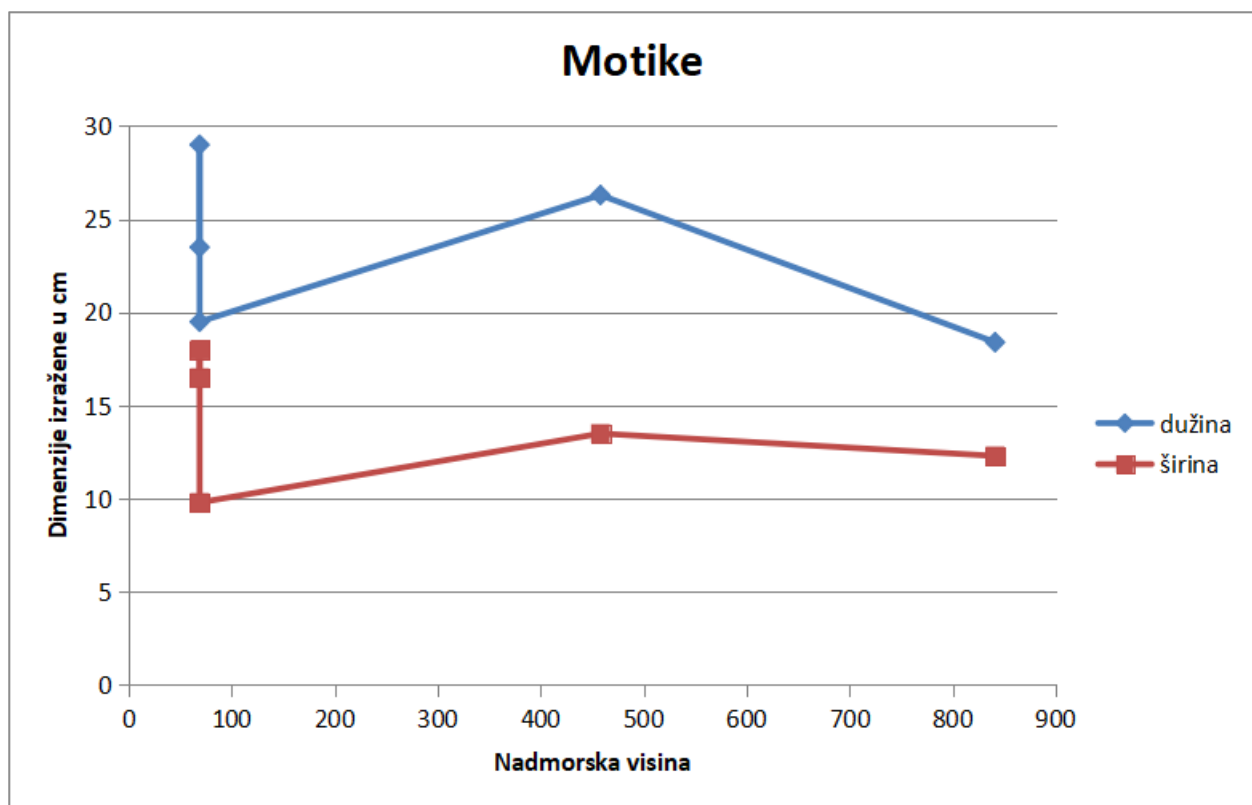
Sl. 4: Gradina na Jelici – budaci (prema: Милинковић 2017, 170)
Fig: 4. Gradina na Jelici – mattocks (after: Милинковић 2017, 170)

Sl. 5: Dijana – motike (prema: Špehar 2010, T. XIX/205)
Fig: 5: Dijana – hoes (after: Špehar 2010, T. XIX/205)

zemlje i razbijanje grumenja posle oranja (Поповић 1988, 39). Na prostoru centralnog Balkana, u ranovizantijskom kontekstu, pronađeno je i do sada publikovano sedam motika, s tim što za dva nalaza dimenzije nisu poznate. Sakupljeni primerci potiču sa lokaliteta Dijana, Gradina na Jelici, Caričin Grad i Gradina u Sijarini.

Ova vrsta alata odlikuje se širokim povijenim sečivom trapezoidnog ili trougaonog oblika sa prednje strane kružnog otvora za nasađivanje. Na lokalitetu Dijana, koji se nalazi na nadmorskoj visini ispod 100 m otkrivene su tri motike (sl. 5), čije dimenzije iznose 29 x 18 cm, 23,5 x 16,5 cm i 19,5 x 9,8 cm. Sa lokaliteta Caričin Grad, koji se nalazi na nadmorskoj visini od oko 400 m, konstatovana su dva primerka ove vrste nalaza, od kojih su nam samo za jedan poznate dimenzije, koje iznose 26,3 x 13,5 cm. Na Gradini na Jelici, na nadmorskoj visini od 846 m, pronađena je motika, koja ima dimenzije 18,4 x 12,3 cm (Popović 1990, 270; Јоцић 1999, 55; Špehar 2010, 96; МИЛИНКОВИЋ 2017, 170). U ovu grupu nalaza spada i primerak sa lokaliteta Gradina u Sijarini, koji se nalazi na nadmorskoj visini od 970 m.

Grafikon 3: Dimenzije motika u odnosu na nadmorsku visinu lokaliteta sa kojih potiču

Graph 3: Dimensions of the hoes in relation with the altitude of sites where they were discovered

Podaci o dimenzijama motika kojima raspolažemo (Grafikon 3), ukazuju da u podunavskim utvrđenjima postoji više varijanti ove vrste nalaza, budući da se njihova dužina kreće između 25 i 30 cm, a širina od 10 do 18 cm. Kod primerka sa Caričinog Grada primetno je da dužini iznosi preko 25 cm, a širina nešto manje od 15 cm. Primerak sa veće nadmorske visine, kao što je Gradina na Jelici, ukazuje da su motike korišćene u višim zonama imale nešto manje dimenzije. Iako raspolažemo malim uzorkom,

jasno je da se ovaj tip alatki javlja u nešto većem broju na lokalitetima koja se nalaze ispod 500 m nadmorske visine, dok je u višim zonama prisutan sporadično.

BAŠTENSKA MOTIKA (*ascia-rastrum*)

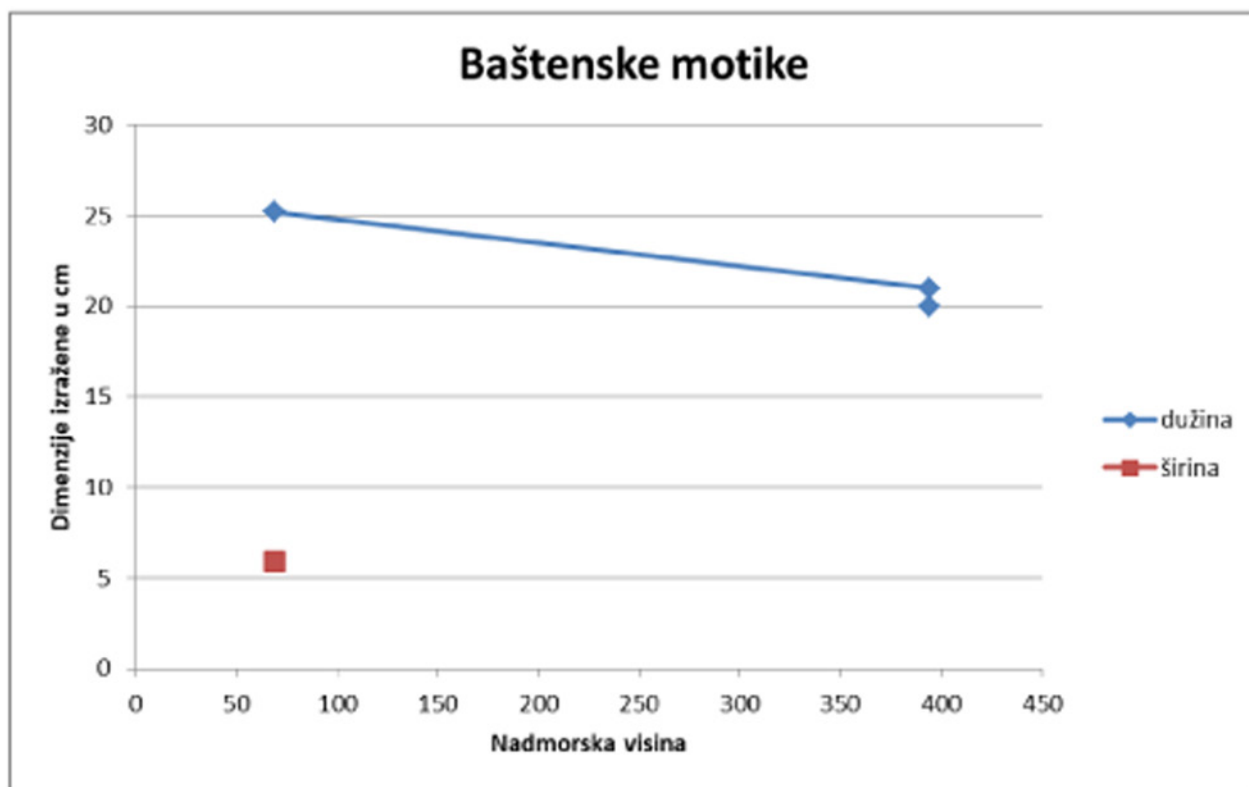
Baštenska motika, namenjena je obradi zemlje u baštama i povrtnjacima. Za sada su poznata četiri primerka ove vrste alata, koja su konstatovana na lokalitetima Dijana, Caričin Grad i Juhor kod Paraćina. Reč je o alatka koje sa prednje strane kružnog otvora za nasađivanje imaju trapezasto oblikovano povijeno sečivo, a sa zadnje strane dva kraka koja se špicasto završavaju.

Jedan primerak ove vrste alata otkriven je na lokalitetu Dijana u oblasti Đerdapa, i njegove dimenzije iznose 25,2 x 5,9 cm. Osim toga, dva nalaza potiču sa Caričinog Grada, i za njih su nam poznate samo dužine koje iznose 20 i 21 cm (sl. 6). Poslednji primerak otkriven je u unutrašnjosti ranovizantijskog

Sl. 6: Caričin Grad – baštenska motika (prema: Поповић 1988, Т. V/1, 305)

Fig. 6: Caričin Grad – garden hoe (after: Поповић 1988, Т. V/1, 305)

Grafikon 4: Dimenzije baštenskih motika u odnosu na nadmorsku visinu lokaliteta sa kojih potiču

Graph 4: Dimensions of the garden hoes in relation with the altitude of sites where they were discovered

utvrđenja na Juhoru, koje se nalazi na nadmorskoj visini od preko 700 m, ali njegove dimenzije su nepoznate (Поповић 1988, 48; Брмболић 1986, 204; Špehar 2010, 97).

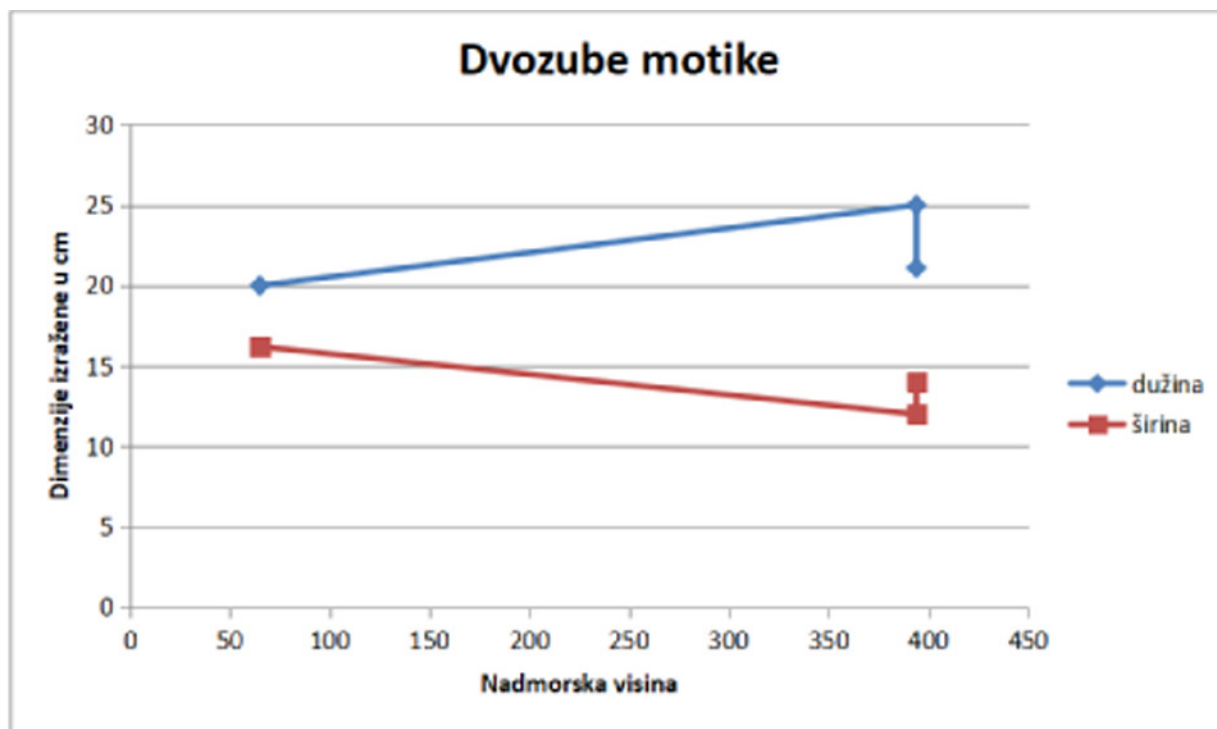
Na osnovu tri dostupna primerka poznate dužine, od kojih su dva pronađena na Caričinom Gradu, a jedan na Karatašu (*Diana*), može se приметiti vrlo mala razlika u dužini baštenske motike, dok se širina ne može pouzdano sagledati, s obzirom na to da je ista poznata samo kod poslednje navedenog primerka sa Karataša.

DVOZUBE MOTIKE (*bidens entis*)

Dvozuba motika predstavlja specifičnu vrstu alata namenjenog za obradu zemlje. Korišćena je za uzgoj vinove loze i maslina, tako što se njom okretala i

Sl. 7: Caričin Grad – dvozuba motika (prema: Поповић 1988, Т. IV/2, 304)
Fig. 7: Caričin Grad – two-pronged hoe (after: Поповић 1988, Т. IV/2, 304)

Grafikon 5: Dimenzije dvozubih motika u odnosu na nadmorsku visinu lokaliteta sa kojih potiču

Graph 5: Dimensions of the two-pronged hoes in relation with the altitude of sites where they were discovered

razgrtala zemlja oko osetljivog korena (Поповић 1988, 45). Sa prostora obuhvaćenog ovim radom, u okviru ranovizantijskog horizonta, potiče sedam primeraka dvozubih motika, ali su nam samo za tri nalaza poznate dimenzije. Otkrivene su u Sipu i Dijani na dunavskom limesu, dok su u unutrašnjosti konstatovani na lokalitetima Caričin Grad, Zlata i Lece. Alatka ima oblik lučno savijene šipke, koja se završava sa dva paralelna vertikalna kraka. Na sredini šipke nalazi se kružni otvor za nasađivanje drške.

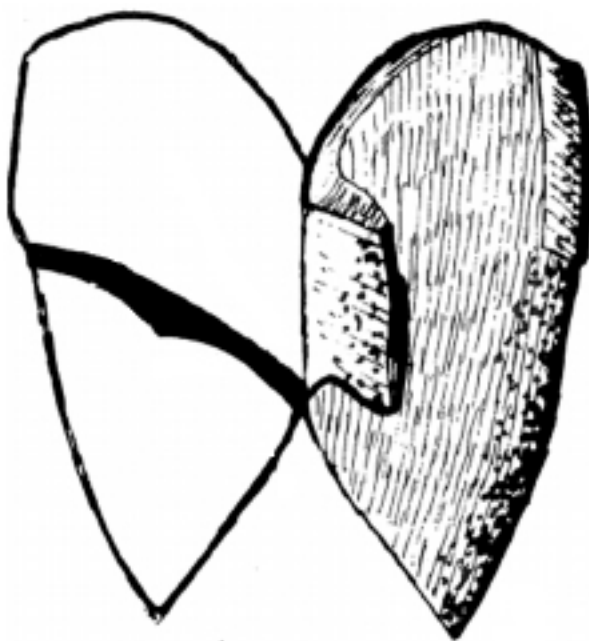
Na prostoru Đerdapa, u zoni čija je nadmorska visina ispod 100 m, ova vrsta alata konstatovana je u Sipu, gde njene dimenzije iznose 20 x 16,2 cm i u *Dijani* (20 x 16,2 cm). Na Caričinom Gradu pronađeno je nekoliko dvozubih motika, od kojih su nam samo za dva nalaza poznate dimenzije, koje iznose 21,1 x 14 cm i 25 x 12 cm (sl. 7). Po jedan primerak ove vrste alata konstatovan je i na lokalitetima Zlata i Lece, ali su nam njihove dimenzije nepoznate (Поповић 1988, 45-46; Поповић 1990, 271–272; Špehar 2010, 96; Stamenković 2013, 109).

Po pitanju dvozubih motika može se zaključiti da se one javljaju na lokalitetima smeštenim na visini do 500 m nadmorske visine (Grafikon 5). Iako u samim dimenzijama ove vrste alata nema velikih odstupanja, ipak se uočava da se u višim zonama koriste primerci nešto većih dimenzija i veće težine.

PLUG

Plug predstavlja alat namenjen za obradu većih površina zemlje. Prilikom arheoloških iskopavanja, konstatovani su do sada samo pojedini delovi, kao što su raonik, crtalo ili otikač. Tokom dosadašnjih istraživanja, raonici iz ranovizantijskog perioda su otkriveni na lokalitetima Gamzigrad, Puhovac, Marenovo, Bregovina i Caričin Grad, pri čemu za dva primerka ne raspolažemo podacima o njihovim dimenzijama.

Raonik (*vomer*) predstavlja masivno trougaono oblikovano sečivo većih dimenzija, koje je namenjeno za sečenje i prevrtanje zemlje. Primerak otkriven u Gamzigradu, koji se nalazi na nadmorskoj visini od 197 m, ima dimenzije od 23,5 x 18 cm, dok je nalaza sa Caričinog Grada nešto manji, 20,5 x 12 cm (sl. 8). Sa lokaliteta Puhovac u blizini Aleksandrovcu, smeštenom na nadmorskoj visini od preko 500 m, potiču dva nalaza raonika. Znamo da jedan raonik ima dimenzije 20,5 x 10,3 cm, dok je drugi primerak širok 19 cm. Na lokalitetu Marenovo, kod Varvarina, koji se nalazi na nadmorskoj visini od oko 240 m, takođe su otkrivena dva primerka, čije dimenzije iznose 22 x 16 cm i 28,5 x 6,4 cm. Sa lokaliteta Bregovine, koji se nalazi u blizini Prokuplja na nadmorskoj visini od nešto preko 500 m, otkriven je

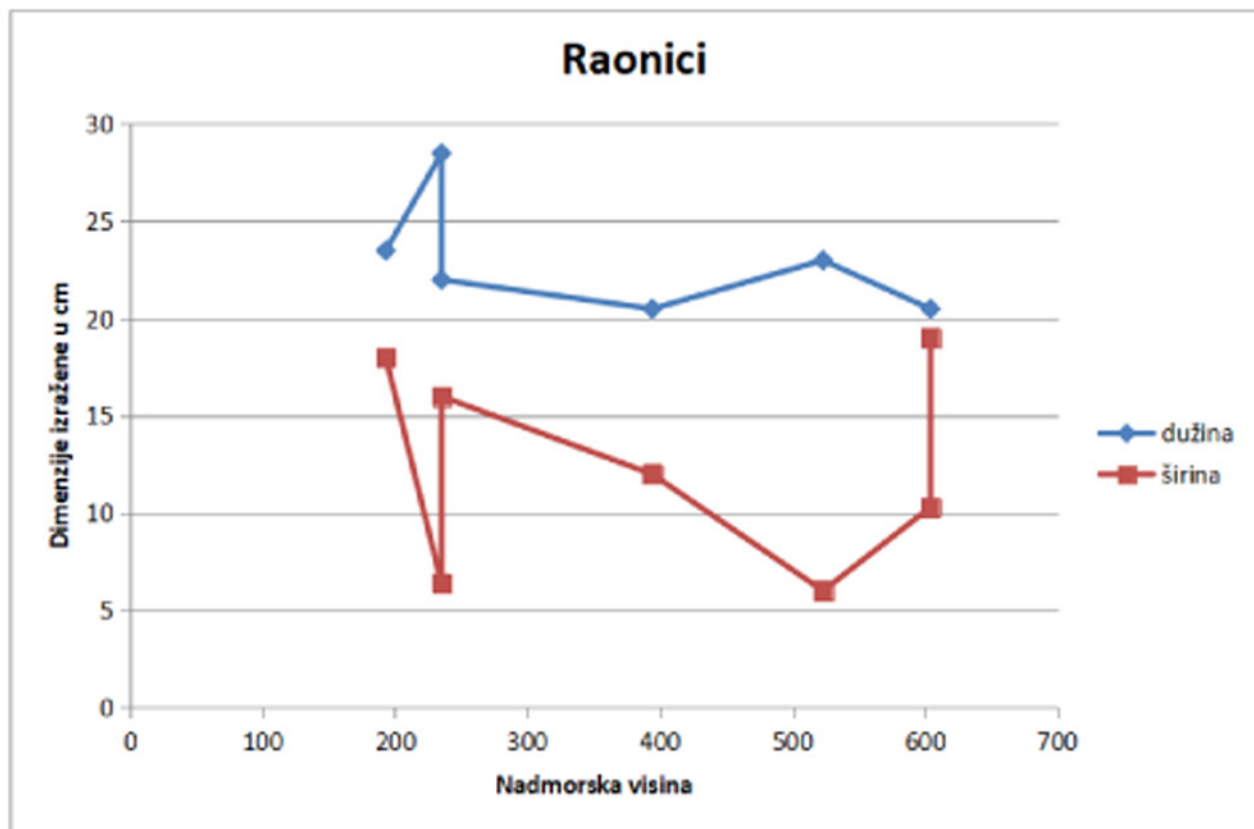

Sl. 8: Caričin Grad – raonik (prema: Поповић 1988, T. XIX/3, 319)

Fig. 8: Caričin Grad – colter (after: Поповић 1988, T. XIX/3, 319)

raonik dimenzija 23 x 6 cm. Ovoj grupi nalaza pripadaju i raonici čije dimenzije nisu poznate, a koji su otkriveni na lokalitetima Grac u Petini i Lece (Поповић 1988, 100, 103; Рашковић 2003а, 84–85; Раšković 2003b, 22; Живић 2003, 147; Милинковић 2005, 172; Stamenković 2013, 109).

Crtalo (*culter*) je teško sečivo u obliku noža fiksirano na delu pluga i ono vertikalno seče zemlju ispred raonika i olakšava posao pri prvom oranju (Поповић 1988, 104). Na prostoru današnje Srbije pronađen je samo jedan primerak na lokalitetu Ukosa u blizini ušća Južne i Zapadne Morave, na nadmorskoj visini nešto nižoj od 500 m (Рашковић 2003а, 86).

Grafikon 6: Dimenzije raonika u odnosu na nadmorsku visinu lokaliteta sa kojih potiču

Graph 6: Dimensions of the colters in relation with the altitude of sites where they were discovered

Analizom dostupnih dimenzija raonika (Grafikon 6) primećeno je da se ova vrsta nalaza javlja u zonama ispod 500 m nadmorske visine. Nezavisno od nadmorske visine na kojoj su otkriveni, može se ustanoviti da se njihova dužina kreće između 20 i 25 cm sa samo jednim izuzetkom. Kada je u pitanju njihova širina, možemo reći da ne postoji jasno uočljiva veza sa nadmorskom visinom lokaliteta na kojoj su otkriveni.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Već je uočeno da se pomenuti alat, korišćen tokom ranovizantijskog perioda po svom obliku ne razlikuje od nalaza iz perioda rimske dominacije (Поповић 1988, 33–61), pa se bez pouzdanog arheološkog konteksta ne može odrediti datovanje. Ipak, primerci, koje smo obradili u ovom radu potiču iz pouzdanog ranovizantijskog konteksta. Od ukupno 19 lokaliteta na kojima je pronađen ranovizantijski alat za obradu zemlje obrađen u ovom radu, pet lokaliteta se nalazi na nadmorskoj visini nešto manjoj od 100 m. Reč je o utvrđenjima na dunavskom limesu. Sa druge strane, na samo četiri lokaliteta sa nadmorskom visinom od preko 500 m otkrivena je ista grupa alata, dok su najdominantniji lokaliteti, oni koji se nalaze u zoni između 100 i 500 m nadmorske visine (sl. 1). Kao najzastupljnija vrsta alata namenjenog za obradu zemlje javljaju se krampovi, zatim budaci, nakon kojih slede motike, dvozube motike i raonici koji predstavlja deo pluga, dok su u najmanjoj meri zastupljene baštenske motike.

Analizom prethodno prikazanih grafika da se zaključiti da nadmorska visina nije značajnije uticala na dimenzije ratarskog alata. Bez obzira na ovo, primećuje se da se pojavljuju određeni trendovi u promeni dimenzija poljoprivrednog alata, koji prate i razliku u nadmorskim visinama, kao što je slučaj sa motikama i budacima slične funkcije. Isto se može konstatovati i za krampove, kod kojih se dužina neznatno menja u odnosu na nadmorsku visinu. Potrebno je napomenuti da su u radu analizirane samo primerci alata sa poznatim, prethodno publikovanim dimenzijama, dok drugi primerci nisu obuhvaćeni ovim istraživanjem. Zanimljivo je i to da u ranovizantijskom kontekstu, na prostoru koji je analiziran, nigde nije pronađen ašov.

Posmatrajući prethodno iznete primere, može se primetiti da alat, koji je pronađen na lokalitetu Caričin Grad, po svojim dimenzijama (značajno) odstupa od primeraka, koji su pronađeni na drugim istovremenim nalazištima. Ovo se verovatno može vezati za njegov drugačiji status od ostalih, ovim radom obuhvaćenih lokaliteta, budući da se izdvaja po svom značaju, veličini i brojnom pokretnom i nepokretnom materijalu koji se značajno razlikuje u odnosu na druge pomenute lokalitete.

Treba napomenuti da u utvrđenjima na preko 1000 m nadmorske visine (Ras-Pazarište, Vrsenice) nije pronađen nijedan primerak alata za obradu zemlje. Iako te nadmorske visine nisu pogodne za intenzivnu poljoprivredu, ne možemo isključiti mogućnost postojanja makar najskromnijeg vida zemljoradnje, na šta ukazuju nalazi srpova i kosa sa Vrsenica i Pazarišta, namenjeni kosidbi i žetvi (Popović, Bikić 2009, 83; Popović 1999, 113). Ne bi trebalo isključiti mogućnost da je i u ovim naseljima korišćen poljoprivredni alat, ali su ga vlasnici, pred naletima varvara, poneli sa sobom kao svoju vredniju mobilnu imovinu ili su možda kasniji doseljenici došli do ovog alata koje su prethodni žitelji ostavili za sobom. Osim toga, nadmorska visina bi mogla biti jedan od bitnih razloga, koji je mogao da umanji značaj zemljoradnje, ali i doprinese razvoju stočarstva, na šta ukazuje drugi pokretni materijal sa ovih visinskih lokaliteta (Popović, Bikić 2009, 86–88). Iz navedenih razloga, geografski položaj utvrđenja znatno utiče na prisustvo ili odsustvo poljoprivrednog alata među arheološkim materijalom, kao i na

to koji se alat može naći kao dominantan na određenoj nadmorskoj visini i ukazivati na intenzivni ili ekstenzivni vid poljoprivrede (Bryer 2002, 108). Što se tiče poljoprivrednih proizvoda koji su gajeni i korišćeni u ishrani, sudeći prema nalazima alata, moglo bi se reći da nije došlo do značajnijih promena u zastupljenim vrstama još od antičkog perioda. Isto se može zaključiti i za oblik poljoprivrednog, odnosno zemljoradničkog alata, koje se, gledajući tip alatke, nije bitno promenio od one korišćene tokom antike (Morrisson, Sodini 2002, 195–198).

Dalji pravci proučavanja ranovizantijskog alata trebalo bi da uključe fizičko-hemijske analize gvožđa od koga su izgrađeni svi ovi predmeti, što bi moglo da ukaže na ležišta iz kojih je gvožđe vađeno. U slučaju da gvožđe potiče sa udaljenih mesta, moglo bi se pretpostaviti postojanje trgovine, koja nije ni približnih razmera kao ona iz prethodnih, bezbednijih dana Carstva, kao i postojanje centara proizvodnje. Na tu pretpostavku navodi nas otkriće alata u prostorijama oko kružnog trga na Caričinom Gradu, koje su definisane kao prodavnice (Кондић, Поповић 1977, 61-69; Мано-Зиси 1952, 162-165). Druga mogućnost u slučaju porekla gvožđa sa mesta udaljenih od mesta nalaženja jeste reciklaža pronađenih gvozdenih predmeta, koje su žitelji ranovizantijskih perioda zatekli na svojim mestima stanovanja. Ipak, primenjivanje fizičko-hemijskih analiza na alat izrađen od gvožđa, pogotovo tokom ovog perioda, kada je metal svakodnevno u upotrebi, može biti problematično zbog pomenute reciklaže, ali i sekundarne upotrebe predmeta. Reciklaža ovakvih utilitarnih predmeta izrađenih od metala, koju je pritom sasvim logično očekivati tokom ovog perioda, osim što otežava otkrivanje porekla samog metala, čini još težim dolazak do ležišta gde je ruda prvobitno vađena, pa ovo može dodatno komplikovati otkrivanje porekla sirovine na osnovu analize gotovog proizvoda.

U cilju sveobuhvatnijeg razumevanja značaja zemljoradnje u ranovizantijskom periodu bitno je tokom budućih istraživanja obratiti pažnju na adekvatno i detaljno dokumentovanje i publikovanje poljoprivrednog alata, koji nam može pružiti značajne podatke o zemljoradnji, njenoj zastupljenosti i promenama u intenzitetu i načinu obrađivanja zemlje u zavisnosti od društvenih i regionalnih geografskih faktora, a samim tim i celokupnoj privrednoj i socijalnoj organizaciji tokom ranovizantijskog perioda.

BIBLIOGRAFIJA

- Бјури, Џон Багнел. 2010. *Варварска инвазија на Европу*. Београд: Утопија.
- Брмболић, Марин. 1986. Рановизантијско утврђење на Јухору. *Зборник Народног музеја XII-1*: 199-217.
- Bryer, Anthony. 2002. The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools, in: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century. Volume 1*. ed. A. E. Laiou. Washington, 101–120.
- Јоцић, Мирослава. 1999. Леце, резултати рекогносцирања Горње Јабланице. *Лесковачки зборник XXXIX*: 47-60.
- Ковачевић, Јован. 2014. *Аварски каганат*. Сремска Митровица: Blago Sirmijuma.
- Кондић, Владимир; Поповић, Владислав. 1977. *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*. Београд: Српска академија науке и уметности.
- Мано-Зиси, Ђорђе. Ископавања на Царичину Граду 1949-1952, *Старинар III-IV*, 1952/1953 127-166.
- Милинковић, Михаило 2005. Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије, у: *Ниш и Византија III*, ур. М. Ракоција, 163–182.
- Милинковић, Михаило 2010. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*. Београд-Чачак: Српска академија наука и уметности, Народни музеј Чачак.
- Милинковић, Михаило 2015. *Рановизантијска насеља у Србији*. Београд: Досије студио.
- Мирковић, Мирослава. 2016. *Позно Римско царство*. Београд: Службени гласник.
- Мичел, Стивен. 2010. *Историја позног Римског царства 284–641*. Београд: Clio.
- Острогорски, Георгије. 1969. *Историја Византије*. Београд: Просвета.
- Morrisson, Cécile; Sodini, Jean-Pierre. 2002. The Sixth-Century Economy, in: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century. Volume 1*. ed. A. E. Laiou. Washington, 171–220.
- В. Поповић, Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века н.е., у: *Sirmium—град царева и мученика, Сремска Митровица 2003*, 239–258.
- Поповић, Ивана. 1988. *Античко оруђе од гвожђа у Србији*. Београд: Народни музеј.
- Popović, Ivana. 1990. Les activités professionnelles à Caričin Grad vers la fin du VIe et le début VIIe siècle d'après les outils de fer, in: *Caričin Grad II*, éd. B. Bavant, V.Kondić, J.-M. Spieser, Belgrade-Rome 1990, 269–306.
- Popović, Marko. 1999. *Tvrđava Ras*. Београд: Arheološki institut.

- Popović, Marko; Bikić, Vesna. 2009. *Vrsenice: kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*. Beograd: Arheološki institut.
- Радичевић, Дејан. 2002. Археолошка истраживања на Лишкој Тави код Гуче у 2000. и 2001. години. *Зборник радова Народног музеја XXXII*: 37–51.
- Рашковић, Душан. 2003а. Античко оруђе од гвожђа у збирци Народног музеја Крушевац. *Крушевачки зборник 9/10*: 81–100.
- Rašković, Dušan. 2003b. Istorijska geografija antičkog perioda u kruševačkom kraju. *Rasinski anali 1*: 1-40.
- Stamenković, Sonja. 2013. *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*. Beograd: Arheološki institut.
- Špehar, Perica. 2010. *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*. Beograd: Arheološki institut.
- Vasić, Miloje. 1970. Römisch Villen von Typus der Villa Rustica auf Jugoslavischen Boden. *Archaeologia Jugoslavica 11*: 46–81.
- Живић, Маја. 2003. *Felix Romvliana. 50 godina odgonetanja*. Zaječar: Narodni Muzej Zaječar.

BOGOSLUŽBENI PREDMETI NA PROSTORU CENTRALNOG BALKANA OD 6. DO 15. VEKA

Ana Smuk, Novi Sad
Zvezdana Štimac, Sremska Mitrovica
Milan Zeković, Aleksinac

Apstrakt: *Na širenje hrišćanstva i uspostavljanje crkvene organizacije na teritoriji centralnog Balkana, ukazuju, prvenstveno, ostaci crkvene arhitekture, ali i predmeti religijskog karaktera. Posebnu vrstu nalaza predstavljaju bogoslužbeni predmeti, koji su korišćeni u crkvi prilikom različitih obreda. Iako se na teritoriji centralnog Balkana crkvena organizacija više puta menjala, u vrstama bogoslužbenih predmeta, koji su korišćeni, nije došlo do drastičnih promena. U ovom radu biće predstavljeni bogoslužbeni predmeti 6. do 15. veka koji su otkriveni na teritoriji centralnog Balkana. Postojanje bogoslužbenih predmeta tokom pomenutog perioda otvara određena pitanja o mogućem kontinuitetu crkvene organizacije.*

Ključne reči: *centralni Balkan, srednji vek, hristijanizacija, crkvena organizacija, bogoslužbeni predmeti*

Primljeno: 07.01.2018.

Recenzirano: 28.01.2018.

Prihvaćeno: 15.02.2017.

Ana Smuk
Novi Sad
ana.smuk5@gmail.com
Zvezdana Štimac
Sremska Mitrovica
zikithegreat@gmail.com
Milan Zeković
Aleksinac
milanzekaa95@gmail.com

BOGOSLUŽBENI PREDMETI NA PROSTORU CENTRALNOG
BALKANA OD 6. DO 15. VEKA

Ana Smuk, Novi Sad
Zvezdana Štimac, Sremska Mitrovica
Milan Zeković, Aleksinac

Abstract: *The Spread of Christianity and establishing of the church organization in the Central Balkans is indicated foremost by the remains of ecclesiastical architecture, as well as by religious artifacts. Liturgical objects represent a particular group of artifacts used in church during various religious rituals. Even though church organization of the Central Balkans changed repeatedly in the timespan between the 6th and the 15th century, there are no drastic changes in the liturgical objects used. The present paper overviews liturgical objects from this period found in the Central Balkans. The presence of the liturgical objects during that time raises questions regarding possible continuity of church organization.*

Keywords: *Central Balkans, Middle Ages, Christianization, Church organization, liturgical objects*

Primljeno: 07.01.2018.

Recenzirano: 28.01.2018.

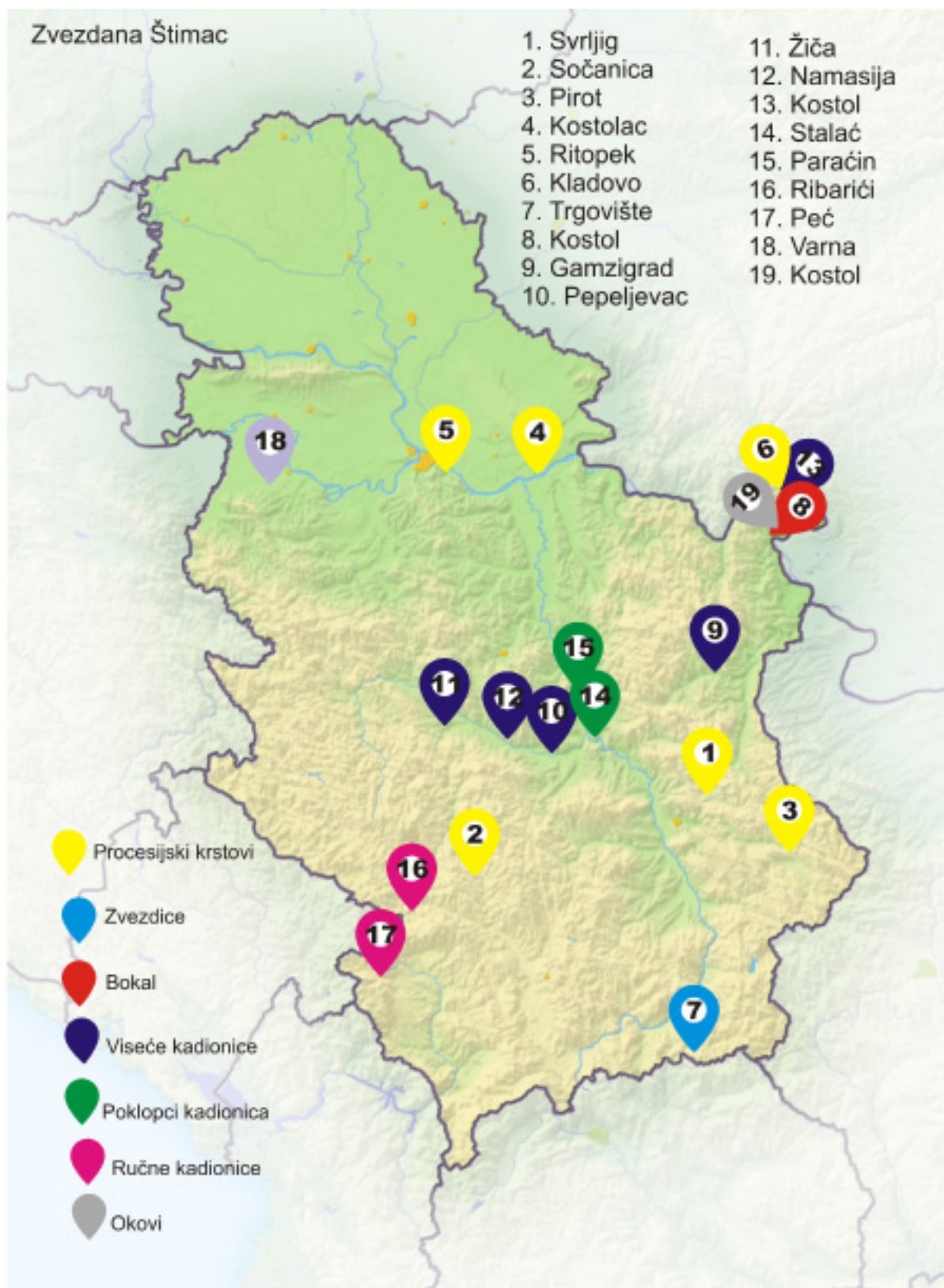
Prihvaćeno: 15.02.2017.

Ana Smuk
Novi Sad
ana.smuk5@gmail.com
Zvezdana Štimac
Sremska Mitrovica
zikithegreat@gmail.com
Milan Zeković
Aleksinac
milanzekaa95@gmail.com

UVOD

Prostor centralnog Balkana obuhvata teritoriju današnje Srbije bez Vojvodine. Ovaj prostor ograničen je na severu Dunavom i Savom, što ujedno predstavlja i granicu između Karpatskog basena i Balkanskog poluostrva. Ova prirodna granica predstavljala je kroz istoriju i liniju razgraničenja između različitih naroda i država. Tokom 1. veka n.e. na teritoriji centralnog Balkana uspostavljena je rimska vlast. Na teritoriji Carstva hrišćanske zajednice su do 200. godine, osim u velikim gradovima, malobrojne. Ove zajednice znatno su se uvećale u prvoj polovini 3. veka (Hopkins 1998, 185–226), da bi Milanskim ediktom iz 313. godine, hrišćanstvo bilo priznato kao ravnopravna religija. Nedugo zatim održan je u Nikeji, 325. godine Vaseljenski Sabor, na kome je usvojen program hrišćanskog jedinstva i organizaciona struktura crkve.

Pretpostavlja se da su hrišćanstvo na teritoriju centralnog Balkana doneli vojnici i trgovci u prvim vekovima nove ere (Мирковић: 1986, 99), dok su se najstarije episkopije nalazile u Singidunumu, Viminacijumu, Horeumu Margi, Akvisu i Ulpijani. Ovom spisku je sredinom 4. veka pridodata Remesijana, a u vreme Justinijana I i *Iustiniana Prima* (Зелер 2005, 156–162; Шпехар, О. 2012, 86–91). Uporedo sa slomom vojno-administrativnih centara početkom 7. veka (Поповић: 1978, 33), u više talasa doseljavaju se slovenska plemena, Srbi i Hrvati. Kad su se naselili, imperator Iraklije doveo je sveštenike iz Rima koji su pokrstili Srbe i Hrvate (DAI, 31, 32). Ipak, ovaj postupak nije dao očekivane rezultate, pa su drugoj polovini 9. veka Srbi ponovo pokršteni, i tada dolazi do obnavljanja crkvene uprave (Ћирковић 1981a, 151). Reč je o bugarskoj crkvenoj organizaciji, koja tokom 9. i 10. veka obuhvata, između ostalog, episkopije u Beogradu, Moravi-Braničevu, Rasu i Nišu (Калић 1984: 6), da bi na prostoru centralnog Balkana nešto kasnije bila uspostavljena i episkopska sedišta u Prizrenu, Lipljanu i Sirmijumu (Поповић, В. 1978, 35). Vasilije II (976-1024) ponovo je uspostavio vizantijsku vlast na istočnom i centralnom Balkanu (Ћирковић 1981b, 170), a uporedo sa njom dolazi i do crkvene reorganizacije. Formirana je Ohridska arhiepiskopija pod jurisdikcijom vizantijskog cara. U prvoj četvrtini 13. veka usled slabljenja vizantijskog uticaja, uspostavljena je 1219. Žička arhiepiskopija (Ћирковић 1981b, 317–324). Arhiepiskopija je obuhvatala tri stare episkopije Rašku, Prizrensku i Lipljansku, i još sedam novoosnovanih: Zetsku, Hvastansku, Humsku, Topličku, Budimljansku, Dabarsku i Moravičku (Јанковић, М. 1985, 30), koja je 1346. godine uzdignuta na rang patrijaršije, koja je funkcionisala sve do pada Srbije pod tursku vlast 1459. godine (Слијепчевић 1991, 160–169).

Sl. 1: Nalazišta pomenuta u tekstu (kartu izradila Z. Štimac)

Fig. 1: Sites mentioned in text (map drawn by Z. Štimac)

**BOGOSLUŽBENI PREDMETI SA TERITORIJE
CENTRALNOG BALKANA**

Različite vrste bogoslužbenih predmeta imaju osim upotrebne funkcije i posebno simboličko značenje, čija se važnost ogleda, između ostalog, i u izboru materijala od koga su načinjeni, te brižljivoj umetničkoj obradi (Мирковић: 1982, 115). U bogoslužbene predmete spadaju, prema opšte prihvaćenim podelama: putir, bokal, diskos, zvezdica, pokrivač, ripida, kašičica, guba, antimis, procesijski krst, kadionica, ručni krst, ikone, kao i različite bogoslužbene knjige (Мирковић: 1982, 115–161; Fondulis 2004, 28–69). U zavisnosti od značaja eparhije i ekonomske moći vernika, zavisio je i materijal od koga su bili izrađeni ovi predmeti, kao i kvalitet njihove izrade. Bogoslužbeni predmeti su mogli biti načinjeni od bronzne, bakra ili gvožđa, ali i od luksuznih materijala, kao što su zlato, srebro, poludragi i dragi kamen (Шпехар: 2011, 87). Prilikom arheoloških iskopavanja uglavnom se otkrivaju bogoslužbeni predmeti izrađeni od metala, dok se tkanina, papir i drvo veoma retko pronalaze. U daljem radu, pažnja će biti usmerena na one vrste bogoslužbenih predmeta koje potiču sa prostora centralnog Balkana (sl. 1).

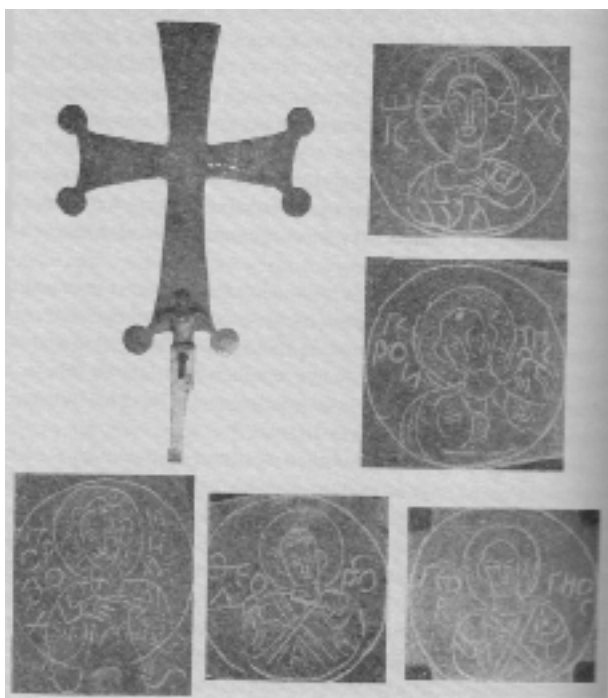
PROCESIJSKI KRSTOVI

Procesijski krstovi počinju da se koriste u hrišćanskoj liturgiji od 4. veka. Nose se na čelu liturgije, kao simbol Hristovog stradanja za dobrobit čovečanstva i pobede dobra nad zlom, a po njenom okončanju stavljaju se iza časne trpeze. Procesijski krstovi, koji su bili nešto većih dimenzija, pričvršćivali su se za drvenu dršku, uglavnom preko trna na donjem delu donjeg kraka, koji je ponekad mogao biti izveden i u vidu tulca (Sandin 1992, 81; Fundulis 2004, 32). Primerci sakupljeni na prostoru centralnog Balkana mogu se podeliti u dve osnovne grupe: procesijske krstove nastale na vizantijskoj tradiciji i procesijske krstove nastale na tradiciji zapadne Evrope.

Procesijski krstovi nastali na vizantijskoj tradiciji

Pregled ove grupe procesijskih krstova započinjemo primerkom otkrivenim u Svrljigu, koji se nalazi nedaleko od Niša. Ovde je otkriven procesijski krst visine oko 30cm (sl. 2), izrađen od bronzne u tehnici livenja. Na donjem vertikalnom kraku nalazi se usadnik čiji je gornji kraj oblikovan u vidu ptice. Na prednjoj strani krsta, u centralnom delu, kao i na krajevima krakova, ugraviran je po jedan medaljon s poprsjem (Николић 1961, 220–222). Na gornjem kraju vertikalnog kraka nalazi se Isus Hrist, a na levom kraju horizontalnog kraka Gerontije, u centralnom delu sv. Đorđe, na desnom kraju horizontalnog kraka sv. Teodor, a na donjem kraju vertikalnog kraka sv. Polihronija. Prema R. Nikoliću krst potiče iz 9. ili 10. veka, mada je u novijim istraživanjima krst opredeljen u 10. ili 11. vek (Николић 1961, 222; Шпехар 2011, 95).

Istovetno je datovan procesijski krst sa nepoznatog nalazišta, koji se čuva u Narodnom muzeju u Beogradu. Izrađen je od gvožđa, a njegove dimeznije iznose 54 x 24cm (sl. 3). Sastoji se iz dva dela, koja su naknadno spojena zakivcima. Gornji kraj vertikalnog, kao i krajevi

Sl. 2: Procesijski krst iz Svrljiga (prema Шпехар, П. 2017, сл. 45)

Fig. 2: Processional cross, Svrljig (after Шпехар, П. 2017, сл. 45)

Sl. 3: Procesijski krst sa nepoznatog nalazišta (prema Маријановић-Вујовић 1987а, 59, kat. br. 78)

Fig. 3: Processional cross from unknown site (after Маријановић-Вујовић 1987а, 59, kat. br. 78)

horizontalnog kraka izvedeni su u vidu trolista, dok se donji kraj završava u vidu masivnog špicatog trna (Маријановић-Вујовић 1987, 59)

Ovoj grupi procesijskih krstova pripada i nalaz iz Sočanice. Reč je o livenom bronzanom krstu, dimenzija 16 x 11 cm, kome nedostaju gornji deo vertikalnog i donji deo horizontalnog kraka (sl. 4). Krajevi krakova su razgnuti i na njima se nalaze po dva manjna kružna otvora putem kojih je nalaz pričvršćivan za podlogu. Na preseku krakova nalazi se Bogorodica Oranta. Nalaz je ranije opredeljivan u period 9–10. veka, mada je po svemu sudeći nešto mlađi i vezuje se za 10–11. vek (Маријановић-Вујовић 1993, 165–168; Шпехар: 2011, 93–94).

Još jedan fragmentovan liturgijski krst otkriven je u Gamzigradu. Krst je izrađen od bronзаног lima, visine 27 cm. Ukrašen je utiskivanjem i urezivanjem. Na krajevima krakova

Sl. 4: Procesijski krst iz Sočanice (prema Marijanović-Vujović 1993, сл. 3)

Fig. 4. Processional cross, Sočanica (after Marijanović-Vujović 1993, сл. 3)

i kružnim proširenjima nalaze se jednostavne rozete, koje se sredinom krsta smenjuju sa stilizovanim biljnim ukrasom. Donji krak je najduži i na njemu se nalazi tulac za nasadjivanje. Kada je prvi put publikovan krst je opredeljen u 6. vek (Јанковић, Ђ. 1983, 135 – 136). Prema novijim istraživanjima krst je datovan znatno kasnije u 10 – 11. vek (Јанковић, Ђ. 2010, 205).

Procesijski krstovi rađeni prema vizantijskoj tradiciji mogli su biti dodatno ukrašeni različitim

privescima. Njima pripada, prema mišljenju Gordane Marijanović-Vujović, mali bronzani krst iz Ritopeka, dimenzija 4,5 x 2,6 cm, o obliku latinskog krsta sa kukicom na gornjem vertikalnom kraku (sl. 5). Datuje se u 11. vek (Маријановић-Вујовић 1987а, 60).

Procesijski krstovi nastali na tradiciji zapadne Evrope

U Zaječaru je otkriven procesijski krst dimenzija 30,5 x 23,5 cm, čiji gornji kraj vertikalnog kraka ima horizontalno postavljeno ovalno proširenje, u koje je umetnut gorski kristal, dok se na krajevima horizontalnog kraka nalaze dva vertikalno postavljena ovalna proširenja, u kojima se takođe nalazi gorski kristal. Na donjem kraju vertikalnog kraka nalaze se dve stilizovane volute ispod kojih je ljudska glava kao simbol Adamovog groba. Donji kraj vertikalnog kraka prerasta zatim u trn sa nasađivanje. Na spoju horizontalnog i vertikalnog kraka nalazi se mala statua koja predstavlja scenu Raspeća sa figurom Hrista odevenog u perizonijum, čija je glava blago nagnuta u njegovu levu stranu, dok su mu stopala sastavljena. Na glavi se nalazi gotska kruna, dok mu lice podseća na starijeg čoveka. Nalaz je datovan u kraj 12. i 13. vek (Средњовековна уметност 1969, 78, кат. бр. 110).

Pored ovog, u celosti očuvanog procesijskog krsta, otkriveno je i nekoliko korpusa, tj. figura razapetog Hrista, koje su prišvršćivane na procesijski krst. Jedan primerak potiče iz Kladova i datuje se u period 11–12. veka (sl. 6), dok je drugi iz Varvarina (sl. 7), koji se datuje nešto kasnije, tj. u 13. vek. U oba slučaja reč je o bronzanim livenim primercima, na kojima je Hristos odeven u perizonijum, dok mu je glava nagnuta u njegovu desnu stranu (Радојковић 1966, 12–13).

ZVEZDICE

Zvezdica se stavlja na diskos, kako bi se sprečilo da sveti Agnec i česnica, dođu u dodir sa tankim pokrivačem. Napravljena je od zlata ili drugog dragocenog materijala, mada su poznati i primerci načinjeni od gvožđa. Sastoji se iz dve savijene duge metalne trake, jednake širine i dužine, koje su u temenu spojene zakivkom (Мирковић: 1982, 117–118). Na prostoru centralnog Balkana otkriveno je nekoliko zvezdica u nekropolama. Najveći broj, ukupno osam, pronađen je na nekropoli srednjovekovnog Trgovišta. Svi primerci, okvirno su datovani u širem vremenskom rasponu od 13. do 16. veka, i svi su načinjene od gvožđa tehnikom kovanja (sl. 8) (Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 40; Јовановић, Обрадовић 1997, 10, 12–14). Još jedna zvezdica

Sl. 5: Privezak za procesijski krst iz Ritopeka (prema Маријановић-Вујовић 1987а, 60, кат. бр. 79)
Fig. 5: Pendant for processional cross (after Маријановић-Вујовић 1987а, 60, кат. бр. 79)

Sl. 6: Korpus iz Kladova (prema Шпехар: 2011, Т. XVII/13)
Fig. 6: Corpus, Kladovo (after Шпехар: 2011, Т. XVII/13)

Sl. 7: Korpus iz Varvarina (prema Шпехар, П. 2011, Т. XVII/14)

Fig. 7: Corpus, Varvarin (after Шпехар, П. 2011, Т. XVII/14)

Sl. 8: Zvezdica, Ras-Pazarište (prema Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, сл. 18)

Fig. 8: Star cover, Ras-Pazarište (after Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, сл. 18)

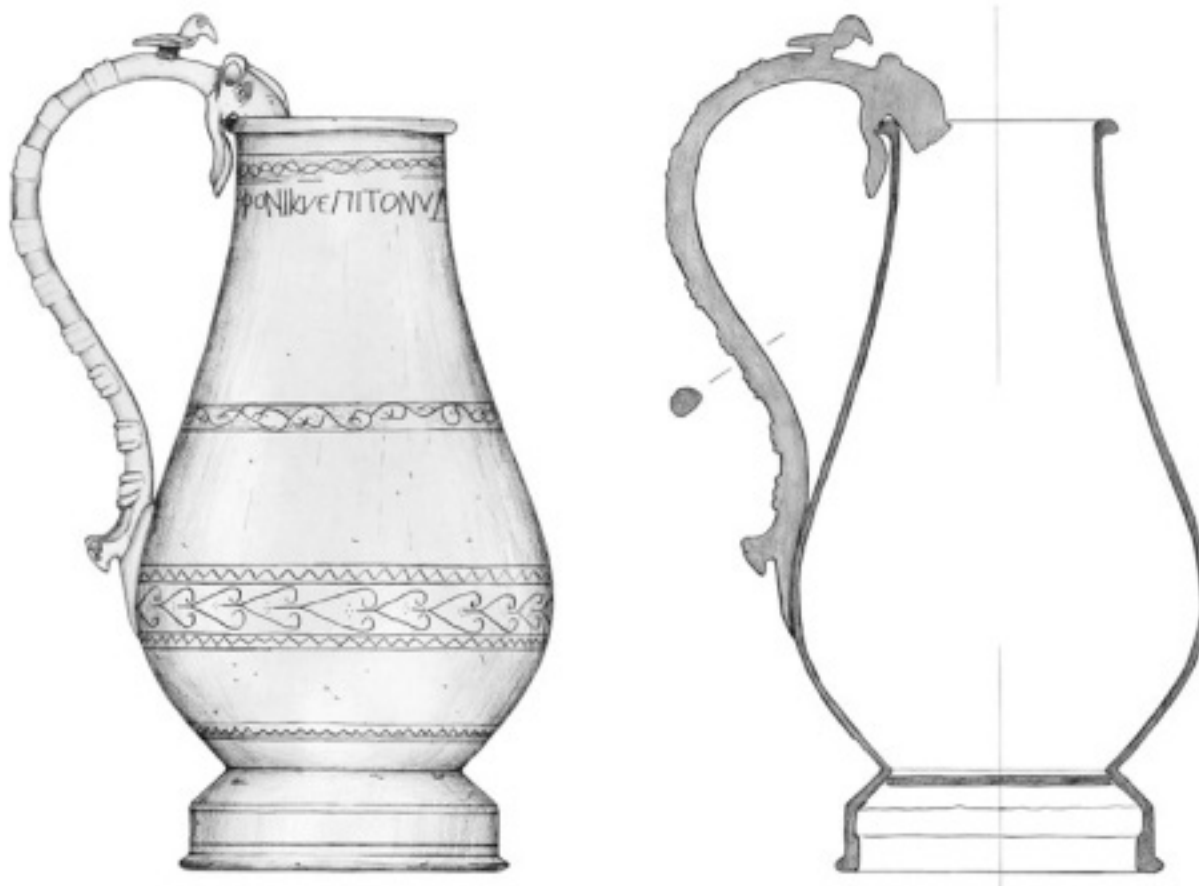
pronađena je na lokalitetu „Crkvina” kod sela Donja Bela Reka, u blizini Bora. Fragmentovana, gvozdена, zvezdica otkrivena je u grobu, sa skeletom odrasle muške individue, u južnoj pevnici crkve. Okvirno je datovana od početka 14. do sredine 16. veka (Вуксан, Зечевић, Живковић 1998, 152). U okviru manastirskog kompleksa Žiće, na prostoru nekropole, otkrivena je jedna zvezdica, izrađena od kovanog gvožđa (Минић 2000, 237). Na lokalitetu Dvorine u selu Banja kod Aranđelovca, otkriven je fragment zvezdice u oltarskom prostoru crkve iz XIV veka koja se tamo istražuje.

БОКАЛ

Na lokalitetu Kostol, antički *Pontes*, otkrivene su tri ostave u kojima su se nalazili predmeti religijskog karaktera, obeležene od strane arheologa rimskim brojevima I-III (Бугарски, Иванишевић 2013, 143–145). U ostavi I otkrivene su različite gvozdene alatke postavljene oko bronзаног bokala, visine 20 cm, bikoničnog oblika sa šupljом ногом. Bokal ima дршку, која на гornjem delu ima glavu leoparda, iza koje se nalazi ptica, a na donjem stilizovanu predstavu glave ovna (sl. 9). Ispod oboda nalazi se motiv dvostruke valovnice, a ispod njega natpis na grčkom jeziku, koji se prevodi kao: *Glas Gospodnji nad vodama vaskrsnuća* (Psalm 29:3). S obzirom na to da se ovaj psalm uglavnom čita za Bogoјavljenje, kada se vrši osveštavanje vode, verovatno je pomenuti bokal tom prilikom i korišćen (Шпехар 2017: 188). Iako se ostava na osnovu arheološkog konteksta datuje u period od sredine 9. do 10. veka (Маријановић-Вујовић 1987b: 135–136), za datovanje bokala su ponuđena i drugačija opredeljenja. Najranije datovanje nudi I. Popović, koja ga smešta u kraj 6. i početak 7. veka (Popović, I. 2015, 122), dok najmlađe datovanje nudi E. Zečević koja ga vezuje za 11. vek (Зечевић 2013, 232–233).

КАДИОНИЦЕ

Kadionica se u hrišćanskom hramu koristi za kađenje tamjanom после молитве i благослова sveštenika, на одређеним местима i u одређено време током богослуженја. Prema obliku i načinu upotrebe izdvajaju se две врсте kadionica, viseće i ручне. Ручне се састоје од recipijenta за жар i sagorevanje tamjana i дршке, i дршке која се налази u horizontalnoj оси sa дрском. Viseće kadionice, које изнад recipijenta имају lance путем којих се каће, се деле на one sa i bez poklopca. Najčešće су начинјени од бронзе, mada се јављају i примерци од племенитих metala (Ивковић 1998, 103).

Sl. 9: Bokal, Pontesa (prema Popović, I. 2015, fig. 2)

Fig. 9: Flagon, Pontes (after Popović, I. 2015, fig. 2)

Viseće kadionice

Najranije datovana kadionica konstatovana je u Gamzigradu i datuje se u 6. vek. Otkrivena je u okviru ostave zajedno sa polijejejom, kandelabrom i okovom u vidu pečurke. Reč je o bronzanoj kadionici šestouglaonog oblika visine 7,5 cm, koja je visila na tri lanca spojena u gornjem delu putem karike izvedene u vidu osmice (sl. 10). Na jednoj strani kadionice konstatovan je naknadno zatvoren pravougaoni otvor, dok se sa donje strane kadionice nalaze tri nožice u vidu lavlje šape (Јанковић: 1983,136; Ивковић 1998, 103; Илић 2005, 179).

Naredna viseća bronzana kadionica pronađena je u ruševinama crkve sv. Nedelje u selu Pepeljevcu, kod Prokuplja. Koničnog je oblika, na kružnoj stopi, a njena visina iznosi 8,5 cm (sl. 11). Na obodu recipijenta se nalaze tri alke za koje su bili zakačeni lanci. Na trbuhu su u reljefu prikazane scene iz Novog Zaveta: Blagovesti, Susret Bogorodice i Jelisavete, Rođenje Hristovo, Javljanje pastirima da se Hristos rodio, Krštenje i Raspeće. Po svemu sudeći, kadionica se može opredeliti u kraj 7. ili početak 8. veka (Ilić 2005, 176, 179). Visećim kadionicama bez poklopca pripadaju i dva primerka otkrivena u već spominjanim ostavama iz Kostola. Ovde je, u ostavi II, otkriven primerak sa dubljim koničnim recipijentom koji je počivao na stopi, dok su se na obodu nalazile tri alke na koje su bili pričvršćeni lanci, koji su se u gornjem delu susticali u kuki. Sličan primerak konstatovan je u ostavi III, s tim što on nije

Sl. 10: Kadionica, Gamzigrad (prema Јанковић 1983, кат. бр. 180)

Fig. 10: Censer, Gamzigrad (after Јанковић 1983, кат. бр. 180)

Sl. 11: Kadionica, Репелјевас (prema Илић 2005, сл. 2)

Fig. 11: Censer, Репелјевас (after Илић 2005, сл. 2)

Još jedna kadionica u stilu kasne gotike je primerak iz sela Donje Šatornje, izlivena u bronzi, čiji je gornji deo, poklopac, u vidu trostrane, lučno zasvedene piramide, sa profilisanim ivicama, i završava se krstom postavljenim na tordirano postolje s ušicom na vrhu gornjeg kraka. Na donjem delu poklopca su tri ušice za provlačenje lančića i tri zaobljena ispupčenja, koji se poklapaju sa istim elementima na donjem delu recipijenta. Donji deo kadionice, poluloptastog oblika, sa ušicama i ispupčenjima leži na uskom, kupasto proširenom postolju, završenom zaobljenim ispustima između profilisanih ivica. Kadionica je lančićima bila povezana sa posebnim držačem, u vidu male trostrane piramide, sa alkom pri vrhu. Ova kadionica takođe

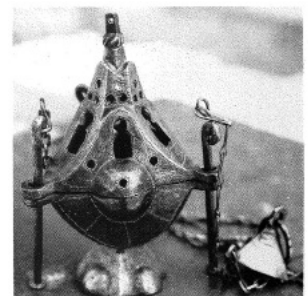
imao stopu. (Шпехар, П. 2017, 189 sa navedenom literaturom).

Iz kompleksa manastira Žiča potiče viseća bronzana kadionica sa poklopcem, koja se čuvala u crkvi sv. Teodora, u kompleksu manastira Žiče (sl. 12). Livena je od bronce i dekorisana probijanjem i urezivanjem. Recipijent segmentiran na tri lučno zasvedene površine oslanja se na četvorostranu stopu. Na tri ugla su perforirani ispusti za prihvatanje lanaca, dok se na vrhu poklopca nalazi otvor za četvrti lanac, kojim se podizao poklopac (Ивковић 1998, 105). Slična kadionica pronađena je u podu oltarske apside porušene crkve u podgrađu Novog Brda (Zdravković, Simić 1956, 247–248), kao i okolini Beograda, mada kod ovog primerka nisu sačuvani lanci (Ивковић 1998, 105). Tipološki slična kadionica potiče iz manastira Ljubostinje (Валтровић 1888, кат. бр. 4), s tim što joj se na vrhu poklopca nalazi krst (sl. 13).

Sl. 13: Kadionica, manastir Ljubostinja (prema Ивковић 1998, сл. 4)

Fig. 13: Censer, Ljubostinja monastery (after Ивковић 1998, сл. 4)

Sl. 12: Kadionica, manastir Žiča (prema Ивковић 1998, сл. 1)
Fig. 12: Censer, Žiča monastery (after Ивковић 1998, сл. 1)

Sl. 14. Kadionica,
Stalać (prema Ивковић
1998, сл. 8)
Fig. 14: Censer, Stalać
(after Ивковић 1998,
сл. 8)

pripada grupi manje razuđenih gotičkih kadionica, osobenih po stilizovanom oponašanju arhitektonskih oblika sakralnih građevina izduženih i razuđenih oblika kupola, sa otvorima u vidu prozora, rozeta i drugih ukrasa. Ovakav oblik, proizvođen od druge polovine XIV do sredine XV veka bio je posebno korišćen na teritoriji Srpske despotovine (Бајаловић – Хаџи-Пешић 1992: 218).

Pored kadionica očuvanih u celosti, ponekad su konstatovani samo poklopci, kao što je slučaj sa manastirom Namasija ili lokalitetom Novo Brdo. Slična situacija je i sa nalazom iz Stalaća, gde je poklopac kadionice uzveden u vidu kupola na crkvama (sl. 14) (Ивковић 1998, 106–107).

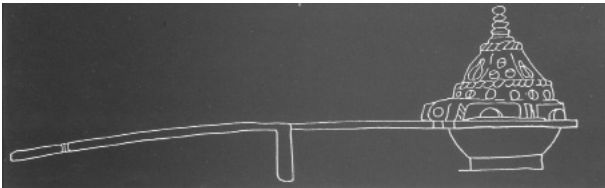
Ručne kadionice

Malo selo Ribarići, u čijoj se blizini nalazi manastirski kompleks sa crkvom sv. Arhandela zvani manastir Crna Reka, nalazi se u blizini puta Pazar-Tutin. Godine 1967. u obližnjem zaseoku Izbeg u jednoj staroj brvnari otkrivena je ručna bronzana kadionica koja se datuje u prvu polovinu 14. veka (sl. 15). Upravno postavljen na dugu dršku nalazio se konični recipijent sa poklopcem koji je sličan poklopcima, koji su se nalazili na visećim kadionicama. Sličan poklopac ručne kadionice otkriven je i u Pečkoj Patrijaršiji (Вуловић 1972, 401–405).

ОКОВИ ЗА КЊИГЕ

Veliki broj crkvenih knjiga srećemo u manastiru Dečani, koji danas poseduje bogatu zbirku od oko sto šezdeset rukopisnih i sedamnaest starih štampanih knjiga, uglavnom bogoslužbene sadržine i namene (Тодић, Чанак-Медић 2013, 90). Монаштво је код Срба у средњем веку одиграло важну улогу у завршној етапи христјанизације народа, а с обзиром на то да се манастири у средњејевковној Србији подижу најчешће као задужбине владара или архиепископа и епископа, између осталог, у њима се негује и историјска свест српског народа (Богдановић 1981, 326–327).

Pored knjiga očuvanih u celosti, postoje i arheološki konstatovani okovi knjiga, koji ukazuju na

Sl. 15: Kadionica, Ribarići (prema Ивковић
1998, сл. 14)
Fig. 15: Censer, Ribarići (after Ивковић 1998,
сл. 14)

njihovo postojanje. Тако су на локалитету Pontes у остави II оtkривене бронзане копче за корнице књиге (Гарашанин, Васић 1987, 81). Nalaz je datovan u period od 9. do 10. veka (Шпехар: 2017, 189). Jedan primerak, opredeljen kao okov knjige na osnovu svojih malih dimenzija i perforacija putem kojih je pričvršćivan za knjigu, potiče iz sela Varna kod Šarca, i radi se o ovalnoj pločici na koju je bio pričvršćen krst

sa predstavom Raspeća (sl. 16). Krst je rađen od osamnaestokaratnog zlata u tehnici livenja, iskucavanja i urezivanja i datuje se u period 10–11. veka (Маријановић-Вујовић 1992, 449). U ovu grupu nalaza spada i nalaz iz Prizrena, pločica kružnog oblika sa četiri kružna otvora za pričvršćivanje na kojoj možemo videti dopojasnu figuru nepoznatog mladog svetitelja koji levom rukom blagosilja, a u drugoj drži knjigu, podignutu u visini glave (sl. 17). Podloga na kojoj se figura nalazi je tamno plave boje, dok je nimb od žutog, zelenog i plavog emajla. Pored svetitelja su i četiri neravnomerno raspoređena kruga u belom i plavom emajlu, dok se duž ivice nalazi široka traka plavog emajla. Nalaz je opredeljen u kraj 12. i 13. vek (Шпехар, П. 2011, 104 sa navedenom literaturom).

Sl. 16: Okov za knjigu, Varna (prema Шпехар, П. 2017, сл. 44/Б)

Fig. 16: Book cover, Varna (after Шпехар, П. 2017, сл. 44/Б)

Sl. 17: Okovi za knjigu iz Kostola, ostava II (prema Шпехар, П. 2017, сл. 43/Б/1–9)

Fig. 17: Book covers, Kostol, Hoard II (after Шпехар, П. 2017, сл. 43/Б/1–9)

PLAŠTANICE

Potreba za plaštanicom kao neophodnim predmetom bogoslužjenja javlja se još u rana hrišćanska vremena (Tasić 1963, 151). R. Grujić smatra da plaštanica, kao liturgički predmet, budući da pokriva diskos sa žrtvenim hlebom (budućim telom Hristovim) i putir sa vinom (budućom krvlju Hristovom) ima zadatak i da celom kompozicijom, u noćnoj tami prikazuje misteriju velike Hristove žrtve za ljudski rod. Ona je stoga u srednjovekovnom grčkom jeziku nazvana *aer*, odnosno *tama* koja prekriva žrtvu. U terminologiji slovenskih jezika prevedena je doslovno sa grčkog jezika kao *vozduh* (Grujić 1930, 16).

U ostacima manastirskih zdanja Bogorodice Hvostanske krajem 19. veka otkopano je zvono sa slikanim platnima (Radičević 2017, 272) koja su dosta dobro očuvana. Znatnije je oštećeno samo najveće platno (sl. 18) koje predstavlja veliku plaštanicu sa bojadisanom slikom polaganja Hrista u grob (predstava Hristovog Oplakivanja) i grčkim natpisima (Grujić 1930, 15). Na osnovu predstave Hrista koji već leži na ploči ili plaštanici ona se svrstava u vrstu plaštanica za svečane prilike koje se odnose na Veliki vhod liturgije 14. veka, za razliku od običnih koje su upotrebljavane na Veliki petak. Kvalitet slikarske obrade je izuzetan, a na osnovu ikonografske i stilske analize izvršeno je datovanje plaštanice okvirno oko 1300. godine (Tasić 1962, 154–160).

Plaćtanica kralja Milutina, iz Muzeja Srpske pravoslavne crkve, rađena je, kako se smatra, za manastir Banjsku oko 1300. godine, tokom druge decenije 14. veka ili neposredno nakon kraljeve smrti. Rađena je, kao i Hvostanska plaćtanica, po obrascima preuzetim iz Vizantije (Марковић 2017, 239).

ZAKLJUČAK

Širenje hrišćanstva na teritoriji rimskog carstva, a samim tim i na prostoru centralnog Balkana predstavlja dugotrajan proces, koji od vremena vladavine Konstantina I (312–337) doživljava značajan uzlet. O širenju hrišćanstva i jačanju crkvene organizacije svedoče pre svega ostaci crkvene arhitekture, kao i ne tako brojni nalazi bogoslužbenih predmeta (Ilić 2005, 279–280). Vrhunac carskog uticaja na crkveni život tokom kasnoantičkog perioda predstavlja Justinijanova epoha (Острогорски 1996, 96), budući da je tokom pomenutog perioda podignut najveći broj hrišćanskih hramova na teritoriji centralnog Balkana, ali i da ovom razdoblju pripada kadionica otkrivena u ostavi u Gamzigradu, koji sudeći prema raspoloživim pisanim izvorima, nije imao status episkopije. Ipak, treba napomenuti da je tokom ranovizantijskog perioda na ovom prostoru postojao veći broj crkava. U drugoj polovini 6. veka dolazi do procesa ruralizacije i dezintegracije nekadašnjeg načina života (Špehar, P. 2010, 154 sa navedenom literaturom), a na kraju i do sloma vizantijske uprave početkom 7. veka (Острогорски 1996, 101). Teško je sa sigurnošću rekonstruisati šta se dešavalo u vekovima koji su usledili nakon ovog događaja, budući da su istorijski izvori, ostaci crkvene arhitekture, ali i nalazi religijskih predmeta oskudni (Шпехар, П. 2017, 186).

Za etapu 7-8. veka istorijski i arheološki podaci su izrazito oskudni, a njihove interpretacije sučeljene. Pisana svedočanstva o brojnim slovenskim grupama koje su pohodile Balkan u drugoj polovini 6. i početkom 7. veka uticala su na stvaranje opšte predstave o masovnom naseljavanju u prvoj polovini 7. veka. Arheološki nalazi, međutim, pokazuju drugačiju situaciju, s obzirom na njihov skroman broj u ranoj etapi naseljavanja (Бугарски, Радишић 2016, 91, 98). Ovim nedovoljno razjašnjenim vekovima pripada kadionica iz Pepeljevca, koja bi mogla biti svedok širenja hrišćanstva među novopridošlim plemenima, ali bi mogla predstavljati i deo plena iz neke od brojnih pljački.

Proces hristijanizacije novopridošlih stanovnika Balkana od strane Vizantije prati se, na osnovu pisanih izvora, ali i preko arheoloških nalaza koji ukazuju na pojavu crkvene arhitekture i promene pogrebnog rituala, koje podrazumeva napuštanje paganskih običaja (Шпехар: 2012, 206; Špehar 2015, 88). Arheološki podaci nam ukazuju da na teritoriji centralnog Balkana od sredine 9. veka dolazi do povećanja broja naselja, pa se osim u Podunavlju i dolinama velikih reka ona javljaju i u višim zonama, na mestima nekadašnjih ranovizantijskih utvrda. Samim tim se i broj nalaza znatno uvećava, kao i njihova raznovrsnost. To se odnosi i na predmete religijskog karaktera, što je u direktnoj vezi sa pokrštanjem Bugara i Srba, te sa pojačanim intenzitetom evangelizacije (Шпехар: 2017, 219–220). O važnosti nove religije za političke prilike toga vremena govori i činjenica da je bugarskom knezu Borisu pri krštenju

kum bio sam vizantijski car, te je na svoje ime dodao i njegovo – Mihailo (DAI, 32). Lokaliteta poput onog u Velikom Gradcu, Mačvanskoj Mitrovici, Prokuplju, Prizrenu i Novom Pazaru pružaju nam uvid u crkve upravo iz ove najranije faze hristijanizacije neromejskog stanovništva na centralnom Balkanu, svedočeći o tome kako je ova, u to vreme već religija sa viševjekovnom tradicijom, sve više uzimala maha. Međutim, ne sme se prevideti ni činjenica da je proces hristijanizacije dugotrajan proces, o čemu nam svedoči i to da u 9. i 10. veku u utvrđenju Vrsenice, za koje se smatra da je srpsko, nije postojala nijedna crkva koja je tokom ovog perioda bila u funkciji; štaviše, autori smatraju da je starija crkva negirana kućom (Popović, Bikić 2009, 107).

U ovom razdoblju širenje hrišćanstva se po svemu sudeći odvijalo brže kod Bugara nego kod slovenskih naroda, o čemu između ostalog svedoče nalazi sa teritorije današnje istočne Srbije, koja se tokom pomenutog razdoblja nalazila u sastavu bugarske države. O tome svedoče već pominjane tri ostave sa lokaliteta Kostol, kao i za sada jedinstven slučaj istovremenog funkcionisanja dve crkve na prostoru centralnog Balkana uočen na lokalitetu Veliki Gradac. (Шпехар: 2017, 138–140). Zanimljivo je da iako iz Kostola potiče veća količina bogoslužbenih predmeta, za sada nije potvrđena ni jedna crkva u neposrednoj okolini Kostola. Količina otkrivenih predmeta gotovo u potpunosti isključuje mogućnost da se radi o plenu iz pljačkaških pohoda, tako da možemo možda pretpostaviti da se negde u blizini nalazila crkva građena od materijala koji su brzo propadali. Otkriće dve kadionice, bokala sa natpisom hrišćanske sadržine, kao i okova knjige, najverovatnije Svetog pisma, ukazuju na postojanje veće hrišćanske zajednice na ovom prostoru. Stoga bi se moglo pretpostaviti da se u Kostolu nalazio i crkveni centar, najverovatnije kao deo bugarske crkvene organizacije.

Uspostavljanje crkvene organizacije na Balkanu tokom 9. veka praćeno je i izvesnim crkvenim graditeljstvom (Шпехар: 2011, 335 sa navedenom literaturom). Relativno mali broj crkvenih objekata datovanih u period od 9. do 11. veka na prostoru centralnog Balkana može se sa jedne strane objasniti slabim stanjem istraženosti, ali i malim brojem vernika u pomenutom periodu (Шпехар: 2011, 335 sa navedenom literaturom). Posle sloma Samuilove države, pod upravom Ohridske arhiepiskopije se krajem druge decenije 12. veka našla ogromna teritorija od Dunava do Tesalije i od planine Rile do Jadranskog mora, pri čemu položaj postojećih episkopskih centara nije bitno izmenjen (Поповић: 1978, 33–38; Максимовић 1981, 177–178). Spisak i raspored eparhija podčinjenih Ohridskoj arhiepiskopiji indirektno predstavlja potvrdu o depopulaciji stanovništva na centralnom Balkanu, s obzirom na to da se samo sedam eparhija nalazilo na tom prostoru (Шпехар 2017, 146). Na ponovno jačanje crkvene organizacije i povećanje broja vernika tokom 10. i 11. veka ukazuje i nešto veći broj predmeta religijskog karaktera (Шпехар П. 2017, 190). Stoga bismo procesijski krst iz okoline Svrljiga mogli uzeti kao potvrdu postojanja jedne od parohija na ovom mestu, koja je pripadala Niškoj episkopiji (Шпехар: 2017, 220–231).

U drugoj polovini 11. veka težište borbe između Srbije i Vizantije pomera se postepeno iz primorskih oblasti u unutrašnjost centralnog Balkana. Ključnu ulogu u usponu srpske srednjovekovne države imao je veliki župan Stefan Nemanja, rodonačelnik srpske svetorodne dinastije. Iako je njegov dolazak na tron bio obeležen naizmeničnim usponima i padovima u odnosu sa Vizantijom, episkopija u Rasu, podčinjena

ohridskom arhiepiskomu, postala je versko središte zemlje (Калић 1981, 260–262). Obnova vizantijske vlasti na Balkanu u vreme Komnina, kao i jačanje srpske države, usloвила je povećanu graditeljsku aktivnost (Шпехар: 2011, 337). Uporedo se povećava i broj bogoslužbenih predmeta, neophodnih za funkcionisanje novopodignutih crkava. Pad Konstantinopolja 1204. godine u ruke krstaša, omogućio je Srbima da se u drugoj deceniji 13. veka izbere za samostalnu srpsku arhiepiskopiju, čiji je prvi arhiepiskop bio Sava (Јанковић 2006, 23; Ћирковић 1981в, 317–324).

Jačanje crkvene organizacije i povećanje broja crkava nastavlja se u vreme vladavine kralja Milutina (1282–1321) i njegovih naslednika (Ћирковић 1981г, 466), tako da Dušan Silni (1331–1355) osniva Srpsku patrijaršiju. Druga polovina 14. veka dovodi do jačanja oblasnih gospodara, budući da se centralna moć postepeno smanjuje, i konačno, nakon Maričke bitke prestaje i zvanično da postoji. Srpska zemlja postaje meta nove sile koja je zaledila svet – osmanskih osvajača sa istoka. Pad poslednje prestonice srpske srednjovekovne države – Smedereva, doveo je i do nestanka jedinstvene crkvene organizacije na duže vreme. O pomenutom periodu uspona hrišćanske crkvene organizacije na prostoru centralnog Balkana svedoči znatno povećanje u broju bogoslužbenih predmeta, koji gotovo po pravilu potiču iz manastira.

Bogoslužbeni predmeti predstavljaju bitan deo arheološkog nasleđa koje na početku razmatranog razdoblja svedoči o procesima hristijanizacije prostora centralnog Balkana, dok tokom poznijeg razdoblja srednjeg veka ukazuje na kontinuitet crkvene organizacije. Naime, postojanje ove vrste nalaza, koja je usko povezana sa hrišćanskim obredima, tokom srednjovekovnog perioda svedoči da su i u vremenima kada su se političke prilike menjale, što je uticalo i na druge aspekte života, određeni centri pretrajavali i održavali hrišćanstvo u životu. Nakon osnivanja Ohridske arhiepiskopije na ovom prostoru crkva ostaje jedna od dominantnih institucija države, dok se političke okolnosti menjaju te se u skladu sa njima i crkva uspinje na lestvici sopstvene hijerarhije, sve do dolaska Turaka polovinom 15. veka. U tom periodu nakon osnivanja Ohridske arhiepiskopije vidimo i relativnu uniformnost predmeta bogoslužbene namene, posebno tokom poznog srednjeg veka, kada prostor centralnog Balkana najvećim delom pripada Srpskoj srednjovekovnoj državi. Materijal od kojih su bogoslužbeni predmeti bili načinjeni svedoči, kako se čini, o populaciji skromnijih ekonomskih mogućnosti. Ipak, budući da su crkve bile podizane od strane vladara ili vlastela, gotovo je nezamislivo da se u crkvama koje predstavljaju vrhunske arhitektonske građevine nisu nalazili bogoslužbeni predmeti načinjeni od plemenitih materijala. Oni su, po svemu sudeći postali plen prilikom različitih pljačkaških pohoda. Iako su bogoslužbeni predmeti nastali najvećim delom na vizantijskim tradicijama, što je u skladu sa činjenicom da je prostor centralnog Balkana bio verski podređen Konstantinopolju, primetan je i zapadnoevropski uticaj i posle 1054. godine i zvaničnog verskog raskola, što je još jedna u nizu potvrda prožimanja uticaja sa istoka i zapada na prostoru centralnog Balkana.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

DAI

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, eng. transl. Romilly J.H. Jenkins, Washington 1967.

LITERATURA

- Бајаловић – Хаџи-Пешић Марија. 1992. О налазима неких предмета у готичком стилу на територији Србије, *Саопштења XXIV*: 217–222.
- Богдановић Димитрије. 1981. Преображај српске цркве, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, 315–328. Београд: Српска књижевна задруга.
- Бугарски Иван и Вујадин Иванишевић, 2013. Раносредњовековна остава гвоздених предмета из Рујковца и слични налази са подручја централног Балкана, *Старинар LXIII*: 143–145.
- Бугарски Иван и Милица Радишић, 2016. Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама, у: *Процеси византинизације и српска археологија*, ур. Весна Бикић, 91–103. Београд: Српски национални византолошки комитет/Ј.П Службени гласник.
- Валтровић, Михаило. 1888. Белешке с пута, *Старинар 5*: 109–122
- Вуловић, Мила. 1972. Црноречка бронзана кадионица, *Зборник за ликовне уметности 8*: 400–405.
- Вуксан, Марко, Зечевић, Емина и Јасмина Живковић. 1998. Истраживања на локалитету „Црквина” код Доње Беле Реке у близини Бора, *Гласник српског археолошког друштва*: 149–154.
- Гарашанин Милутин и Милоје Васић. 1987. Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години, у: *Берданске свеске IV*, ур. Владимир Кондић, 71–116. Београд: Археолошки институт/Народни музеј/Одељење за археологију Филозофског факултета.
- Грујић Радослав. 1930. Хвостански áĳр и нерески θρήνος, *Старинар 5*: 12–19.
- Zdravković Ivan i Milica Simić. 1956. Manje crkvene građevine i zgrade iz turskog doba na Novom Brdu i okolini, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije I*: 247–248.
- Зелер, Жак. 2005. *Почеци хришћанства на Балкану*. Београд: CID.
- Зечевић, Емина. 2013. Србија и Византија. “Глас Господњи над водама васкрснуће”, у: *Народни музеј. Златни пресек*, ур. Бојана Борић-Брешковић, Татјана Цвјетићанин и Емина Зечевић, Београд, 232–233.
- Ивковић, Зорица. 1998. Кадионице и њихове ликовне представе у средњовековној Србији, у: *Рашка баштина 3*, ур. Слободан Ђорђевић, 103–116. Краљево: Завод за заштиту споменика културе.
- Илић, Olivera. 2005. *Ranohrišćanski pokretni nalazi na području dijeceze Dakije: od IV do poč. VII veka*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet – neobjavljena doktorska disertacija.
- Илић, Оливера. 2008. Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији јужне Србије, у: Ниш и Византија VI, ур. Миша Ракоција, 125-136. Ниш: НКЦ.

- Јанковић Живорад. 2006. *Манастир Жича*, Београд: Хришћанска мисао
- Јанковић, Ђорђе. 1983. Рановизантијски Гамзиград, у: *Гамзиград касноантички царски град дворац*, ур. Стојан Ђелић, 120–141. Београд: Српска академија науке и уметности.
- Јанковић Ђорђе. 2010. Гамзиград у средњем веку, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ур. Ивана Поповић, 201–212. Београд: Археолошки институт.
- Јанковић, Марија. 1985. *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд, Историјски институт.
- Јовановић, Војкан, Обрадовић, Татјана 1997. Неколико гробних налаза звездица, *Новопазарски зборник* 14: 7-27.
- Јовановић, Војкан, Минић, Душица и Славенка Ерцеговић-Павловић. 1990. Некрополе средњовековног Трговишта. *Новопазарски зборник* 14: 19–45.
- Калић, Јованка. 1984. Ниш у средњем веку, *Историјски часопис* XXXI: 5 – 40.
- Максимовић, Љубомир. 1981. Тријумф Византије почетком XI века, у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, 170–182. Београд: Српска књижевна задруга.
- Маријановић-Вујовић, Гордана. 1987a. *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја*, Београд: Народни музеј.
- Маријановић-Вујовић, Гордана. 1987b. Прилог проучавању стратиграфије раносредњовековних слојева унутар античког Понтеса, у: *Ђерданске свеске* IV, ур. Владимир Кондић, 117–119. Београд: Археолошки институт/Народни музеј/Одељење за археологију Филозофског факултета.
- Маријановић-Вујовић, Гордана. 1992. Златни крст из села Варне код Шапца. *Зборник Народног музеја* XIV/1: 449–454.
- Marijanović-Vujović, Gordana. 1993. *Liturgical Cross from Sočanica*, *Старинар* XLII: 165–168.
- Марковић Миодраг. 2017. У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина), у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији*, ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић, 221–241. Београд: Галерија САНУ.
- Мирковић, Мирослава. 1986. *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд: Археолошко друштво Југославије.
- Мирковић, Лазар. 1982. *Православна литургија први општи део*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Минић, Душица. 2000. Археолошки подаци о манастиру Жича, у: *Манастир Жича – Зборник радова*, ур. Гојко Суботић, 247–259. Краљево: Интерклима.
- Николић, Радомир. 1961. Један раносредњовековни бронзани крст. *Саопштења* IV: 220–222.
- Острогорски, Георгије. 1996. *Историја Византије*, Београд: Просвета.
- Поповић, Владислав. 1978. Епископска седишта у Србији од IX до XI века. *Годишњак града Београда* XXV: 33–38.
- Popović, Ivana. 2015. Bronze Flagon from Pontes with an Inscription from the 29th Psalm of David. *Старинар* LXV: 121–129.

- Popović Marko, Bikić Vesna. 2009. *Vrsenice – kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*. Београд.
- Радичевић, Дејан. 2017. Позносредњовековни период у светлу археологије, у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији*, ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић, 271–289. Београд: Галерија САНУ.
- Радојковић, Бојана. 1966. *Српско златарство XVI–XVII века*. Нови Сад: Матица српска.
- Sandin, Karl. 1992. *Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size, Form, use and Meaning*, Ann Arbor.
- Слијепчевић, Ђоко. 1991. *Историја српске православне цркве I. Од покритавања Срба до краја XVIII века*. Београд: БИГЗ.
- Средњовековна уметност. 1969. *Средњовековна уметност у Србији*, ур. Миодраг Коларић, Београд: Народни музеј.
- Тасић Душан. 1963. Хвостанска плаштаница, *Старинар 13-14*: 151–161.
- Тодић, Бранислав и Милка Чанак-Медић. 2013. *Манастир Дечани*. Београд: Гласник.
- Ћирковић, Сима. 1981а. Образовање српске државе, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, 141–156. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ћирковић, Сима. 1981б. Србија између Византијског Царства и Бугарске, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, 156–170. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ћирковић, Сима. 1981в. Преображај српске цркве, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, 315–327. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ћирковић С. 1981г. Унутрашња политика краља Милутина, у: *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, 462–476. Београд: Српска књижевна задруга.
- Фундулис, Јоанис. 2004. *Литургија I – увод у свето богослужење*, Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке.
- Hopkins, Keith. 1998. *Christian number and it's implications*. Journal of Early Christianity 6: 185–226.
- Шпехар, Олга. 2012. *Настанак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана : од Миланског едикта до почетка 7. века*. Универзитет у Београду, Филозофски факултет – необјављена докторска дисертација.
- Špehar, Perica. 2010. *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Београд: Arheološki institut.
- Шпехар, Перица. 2011. *Археолошка истраживања предмета религијског карактера са подручја Охридске архиепископије од њеног оснивања до почетка 13. века*. Универзитет у Београду, Филозофски факултет – необјављена докторска дисертација.
- Шпехар, Перица. 2012. Лична побожност на подручју Охридске архиепископије у светлу археолошких налаза од XI до XIII века, у: *Византијски свет на Балкану*, ур. Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић и Радивој Радић, 205–220. Београд: Византолошки институт.

Špehar, Perica. 2015. Remarks to Christianisation and realms in the central Balkans in the light of archaeological finds (7th-11th c.), in: "*Caestelum, civitas, urbs*". *Zentren und Eliten in frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Hrsg. Orsolya Heinrich-Tamáska, Hajnalka Herold, Peter Straub, Tivadar Vida, 71–93. Budapest/Leipzig/Keszthely/Rahden Westf.: Verlag Marie Leidorf GMBH.

Шпехар, Перица. 2017. *Централни Балкан од 7. до 11. века – археолошка сведочанства*. Београд: IP BOOKA.

ŽAN ARDUEN I TEORIJA O KRIVOTVORENOJ ISTORIJI

Siniša Lekić, Beograd

Apstrakt: *Slučaj francuskog jezuite Ž. Arduena, koji je na prelazu iz 17. u 18. vek pokušao da dokaže da su dela skoro svih antičkih i većine srednjovekovnih autora naprosto falsifikati načinjeni od strane jedne konspirativne organizacije jeretika, jasno ukazuje na korene savremenih pseudonaučnih teorija o krivotvorenoj istoriji i o navodno pogrešnom hronološkom okviru na kome ona počiva. Cilj ovog rada je da prikaže u kakvom intelektualnom okruženju je Ž. Arduen došao do svojih hipoteza, sa posebnim osvrtom na pojave kao što su Književna Republika (Respublica literaria), antikvarstvo i istorijski pironizam. Osim toga, ukratko će biti izložene i pretpostavke na kojima su se zasnivale njegove ideje, dok će posebna pažnja biti usmerena na osvetljavanje puteva preko kojih su te iste ideje dospеле u 20. vek i doprle do današnjih Arduenovih baštinika.*

Ključne reči: *Žan Arduen, hronologija, antikvarstvo, književna republika, pseudoarheologija, Anatolij Fomenko*

Primljeno: 30.12.2017.

Recenzirano: 28.01.2018.

Prihvaćeno: 15.02.2018.

Siniša Lekić
Beograd
sinisa.lekic@yahoo.com

JEAN HARDOUIN AND THE THEORY OF COUNTERFEIT HISTORY

Siniša Lekić, Beograd

Abstract: The case of French Jesuit Jean Hardouin, who at the turn of the 18th century attempted to prove that works of almost all ancient and most medieval authors are simply forgeries produced by a single conspirative organization of heretics, clearly indicates the roots of contemporary pseudoscientific theories of counterfeit history and allegedly false chronological frame upon which it is founded. The aim of the present paper is to present the intellectual milieu in which J. Hardouin developed his hypotheses, with special emphasis on the discussion of phenomena such as *Republic of Letters* (*Respublica literaria*), antiquarianism and historical Pyrrhonism. Furthermore, a short overview of the assumptions his ideas were founded on will be offered, while special attention will be devoted to the course those ideas followed in order to arrive to the 20th century and reach J. Hardouin's contemporary heritors.

Key words: *Jean Hardouin, chronology, antiquarianism, Republic of Letters, pseudoarcheology, Anatoly Fomenko*

Received: 30.12.2017.

Reviewed: 28.01.2018.

Accepted: 15.02.2018.

Siniša Lekić

Beograd

sinisa.lekic@yahoo.com

UVOD

Kada se govori o 17. stoleću, uvek treba imati u vidu da je to bio turbulentan period, ne samo u političkom već i u duhovnom pogledu, a da se na njegovom početku još uvek osećao miris dima sa lomače na Cvetnom trgu u Rimu. Pogubljenje Đ. Bruna, međutim, nije moglo da zaustavi započete procese, pa se upravo tada, po mišljenju Dž. B. Bjurija, razvio savremeni pristup proučavanju prirodnih nauka, pre svega zahvaljujući „čitavom nizu mislilaca rukovođenih nepristrasnom ljubavi prema istini“ (Bury 1913, 128). Ovaj prelaz od doba vere ka dobu razuma svakako je uticao i na poimanje ljudske prošlosti, koja takođe postaje relevantno polje istraživanja (Mihajlović 2015, 598).

Osim toga, tokom 17. veka, od posebnog značaja za komunikaciju i razmenu ideja, ali i podsticanje polemika, bilo je uvođenje poštanske službe, sa kojom se paralelno javljaju i prve novine i časopisi, uključujući naučne, poput pariskog *Journal de sçavans*, londonskog *Philosophical Transactions*, rimskog *Giornale dei Letterati* i lajpciškog *Acta eruditorum* (Friedell 1940, 244–246). U ovim okolnostima došlo je do povezivanja evropskih intelektualaca u jednu neformalnu organizaciju, poznatu pod nazivom Književna Republika (*Respublica literaria*), čiji je predstavnik bio i francuski jezuita Ž. Arduen. Iako njegova kritička izdanja „Prirodne istorije Plinija Starijeg“ i sabranih odluka crkvenih sabora još uvek važe za izuzetan poduhvat (Grafton 1999, 245–248), on je ostao upamćen prvenstveno po tvrdnji da su dela skoro svih antičkih i većine srednjovekovnih autora obični falsifikati načinjeni od strane jedne konspirativne grupe jeretika, što ga čini pretečom savremenih pseudonaučnih teorija o krivotvorenoj istoriji i o navodno pogrešnom hronološkom okviru na kome ona počiva.

1. ŽAN ARDUEN I NJEGOVO DOBA

U četvrtoj svesci „Ilustrovane galerije Družbe Isusove“, koju je sastavio i objavio u Parizu 1893. godine A. Ami, nalazi se i sledeća biografska beleška: „Arduen Žan, rođen u Kimperu, 23. decembra 1646, ušao je 25. septembra 1660. godine u novicijat, u kome je predavao humanističke nauke i retoriku, a tokom 16 godina bio je zadužen i za kurs pozitivne teologije. Kasnije je postao bibliotekar u liceju Luj Veliki u Parizu, gde se posvetio izuzetnom naučno-istraživačkom radu. Pred kraj života, njegova rastrojenost i originalnost poprimili su nenormalne razmere. Dovoljno je da pročitate njegova

„Izabrana i posthumna dela“ da biste se u to ubrzo uverili. Međutim, ove ekscentričnosti, za koje se čini da ga nisu dovele u iskušenje, ne umanjuju značaj njegovih radova iz prethodnog perioda. Arduen je umro 3. septembra 1729. u liceju Luj Veliki, gde je proveo veći deo svog života“ (Hamy 1893, 58).

Uprkos ovoj gotovo bizarnoj biografiji, „ekscentričnosti“ jezuite Ž. Arduena ne mogu se objasniti isključivo „rastrojenošću“ i „originalnošću“ koje su „poprimile nenormalne razmere“, već se njegovo delo mora staviti u kontekst evropskih kulturnih prilika 17. veka, koje karakteriše čitav niz protivrečnosti, kao što su: verska podeljenost i potreba za duhovnim jedinstvom, težnja za naučnim saznanjem i sumnja da se ono može ostvariti. Drugim rečima, Arduenov „patološki slučaj“ možda nosi pečat ličnog ludila, kako su to sugerisali čak i pripadnici jezuitskog reda, ali istovremeno odražava i duh svog vremena.

1.1 KNJIŽEVNA REPUBLIKA

Iako većina savremenika nije bila svesna postojanja Književne Republike, to nikako ne znači da ona predstavlja puku konstrukciju današnjih istoričara (Mokyr 2017, 193–194). Zbog višeznačnosti njenog izvornog naziva na latinskom jeziku, ali i činjenice da se postepeno pretvorila u svojevrsnu kulturu pisama (Mihajlović 2016, 27), u literaturi se pojavljuje i pod drugim imenima, kao što su Republika pisama ili Republika učenih (Сторова 2011, 61). Ovu neformalnu organizaciju evropskih intelektualaca prvi put pominje venecijanski humanista F. Barbaro u pismu koje je uputio 6. jula 1417. godine P. Braćolinu. Nakon toga, njeni tragovi mogu da se prate kroz spise L. Vale, E. Roterdamskog i opskurnog engleskog alhemičara Dž. Dija, čiji je izdavač bio blisko povezan sa štamparima u Holandiji, koji su i najzaslužniji za lajdensku fazu književne republike (Eisenstein 2005, 137).

Zasnovana više na ličnim vezama nego na pripadnosti profesionalnim udruženjima, *Respublica literaria* je svakom svom „građaninu“ sa odgovarajućim preporukama, bez obzira na njegovu nacionalnu ili versku pripadnost, jednako otvarala vrata i pariske opatije i Londonske biblioteke, gde bi on najpre u albumu prijatelja (*album amicorum*) svog domaćina krasnopisom zabeležio neku prikladnu misao na latinskom, hebrejskom ili grčkom jeziku, a onda se opskrbio novim preporukama koje su ga uvodile u svet obrazovanih džentlmena, njihovih ličnih biblioteka i kabineta kurioziteta (Grafton 1999, 243–244). Tokom 17. i 18. veka, preko obimne korespondencije članova, ali i periodičnih publikacija kao što su *Journal des sçavans* i *Nouvelles de la République des Lettres*, njen uticaj je sve više rastao, pa je francuski filozof P. Bejl u svom eseju o *Kaciju* sa ponosom zapisao da je „Književna Republika krajnje slobodna država“ i da se „u njoj priznaje isključivo Carstvo Znanja i Istine“ (Mokyr 2012, 33).

Međutim, baš je pitanje istine, a posebno one istorijske, predstavljalo veliki problem za tadašnje mislioce, zbog čega su se pojedini „građani“ Književne Republike okrenuli antičkom skepticizmu i učenju filozofa poput Pirona i Sekst Empirika.

1.2 ISTORIJSKI PIRONIZAM

Istorijski pironizam je još teže definisati nego Književnu Republiku. Slično današnjem „relativizmu“, korišćen je prevashodno da bi se opovrglo tuđe mišljenje, ali se niko u javnosti nije deklarirao kao „istorijski pironista“ (Perinetti 2006, 1108). Među njegove najvažnije predstavnike tokom 17. veka ubrajaju se francuski filozofi La Mot le Vaje i pomenuti P. Bejl, od kojih je prvi bio blizak prijatelj Molijera i tutor budućeg kralja Luja XIV (Wellington 2015, 43), dok je drugi inspirisao G.V.F. fon Lajbnica da napiše *Teodikeju*, jedinu knjigu koju će za života i objaviti (Fonnesu 2006, 749).

Za La Mot le Vajea, svako naučno istraživanje predstavljalo je oblik ljudske arogancije i bezbožnosti, pa se vrednost skepticizma ogledala baš u tome da sve one koji su indoktrinirani pironizmom odvrati od naučnih pretenzija (Popkin 2010, 180). Kada je u pitanju istorija, on u svom spisu *Du peu de certitude qu'il y a en histoire* iz 1668. godine nedvosmisleno kaže: „Gotovo ništa nije pouzdano od onoga što su najčuveniji istoričari iz prošlosti rekli, a verovatno ni oni koji u budućnosti izaberu ovu profesiju neće više postići u svojim nastojanjima“ (Perinetti 2006, 1109).

U prirodu i pouzdanost istorijskih podataka sumnjao je i P. Bejl, koji u eseju *Zurius* navodi primer fanatičnog protestantskog teologa P. Žirjea, koji je na jednoj propovedi u Roterdamu rekao da nam Bog zapoveda da mrzimo svoje neprijatelje. Tri dana kasnije isti taj P. Žirje je demantovao da je izjavio tako nešto, iako ga je prethodno čulo 1200 ljudi. P. Bejl se zbog toga pita kako da sudimo o događajima iz dalje prošlosti, ako ne možemo da budemo sigurni ni u onaj koji se odigrao 72 sata pre nego što je zabeležen (Popkin 2010, 533–534). Skepticizam P. Bejla išao je naporedo sa odbijanjem da se na sistematičan način predstave sopstveni filozofski stavovi (Popkin 2010, 569), ali je D. Parinetti ipak uspeo da izdvoji sledećih sedam pokazatelja na osnovu kojih može da se prepozna istorijski pironizam (Perinetti 2006, 1108):

1. Rušenje kanonskih istorija, i crkvenih i svetovnih;
2. Poricanje mogućnosti istorijskog saznanja i poziv da se obustavi donošenje sudova o istorijskim činjenicama;
3. Poricanje postojanja pouzdanog znanja o istoriji i poziv da se poverenje u istorijske činjenice uskladi sa raspoloživim dokazima;
4. Stav da je stara istorija nepouzdana jer meša istorijske činjenice sa bajkama, mitovima i usmenom tradicijom;
5. Stav da je moderna istorija nepouzdana jer su savremeni istoričari pristrasni i ne raspolažu potrebnom distancom koja je neophodna za objektivno gledište;
6. Stav da verodostojnost svake istorije opada dok prolazi kroz dugi lanac svedočanstava;
7. Kritičko preispitivanje svih prihvaćenih istorijskih činjenica kroz rigoroznu procenu svedočanstava.

Osim filozofske sumnje u objektivnost istoričara, za reputaciju i kredibilitet pisanih izvora od velike važnosti bilo je i pitanje njihove autentičnosti. Antički tekstovi sadržali su mnoštvo grešaka i hrišćanskih interpolacija; katolička crkva koristila je krivotvorena dokumenta za svoje potrebe, a neprestano su se pojavljivali novi falsifikati. Premda je L. Vala uspeo još 1440. godine da raskrinka *Konstantinovu darovnicu* (Čatipović 1980, 79; Toš 2008, 122–123), nedostajala je odgovarajuća metodologija za utvrđivanje pouzdanosti dokumenata, što je imalo za posledicu dalji rast nepoverenja. Ovaj problem delimično je rešio Ž. Mabijon, savremenik Ž. Arduena, koji je u svom delu *De re diplomatica* iz 1681. godine utvrdio osnovna pravila analize isprava (Mihajlović 2016, 50), dok će se pitanjem književnih izvora pozabaviti tekstualna kritika. Krajem 17. veka, jedan od njenih najznačajnijih predstavnika bio je R. Bentli, upravnik Triniti koledža u Kembridžu, koji je 1695. godine dokazao da su tzv. *Falarisova pisma* helenističko-rimski falsifikat iz 2. veka n.e. (Čatipović 1980, 60–61). Iako je R. Bentli postigao dosta uspeha i u kolacioniranju najstarijih prepisa novozavetnih knjiga (Reynolds and Wilson 1991, 187), ova grana filologije je svoj pravi procvat doživela tek jedno stoleće nakon smrti Ž. Arduena, zahvaljujući K. Lahmanu i uvođenju stematskog metoda, koji je za cilj imao rekonstrukciju arhetipa, hipotetičkog izvornika nekog antičkog dela, na osnovu „rodoslova“ različitih srednjovekovnih rukopisa (Reynolds and Wilson 1991, 210–211).

1.3 ANTIKVARSTVO

Mišljenje F. Bjankinija da istorija ima čvršći oslonac u arheološkim svedočanstvima, koja su istovremeno i „simbol i dokaz nekog događaja“, nego u pisanim izvorima, delili su i ostali antikvari 17. veka (Momigliano 1950, 299; Mihajlović 2017, 774). Oni su uveli u istorijska istraživanja naučni metod, što ne treba da čudi ako se uzme u obzir da su se, osim numizmatikom i starinama, bavili i prirodnim naukama – F. Bjankini je po profesiji bio astronom, dok je Ž. Spon bio lekar, kao, uostalom, i njegovi prijatelji Š. Paten i Š. Vejon (Momigliano 1950, 300). Jedna od osnovnih karakteristika novog pristupa bila je i klasifikacija građe koja je najpre počela da se primenjuje na pisana dokumenta kroz osnivanje arhiva, reorganizaciju biblioteka, stvaranje kataloga i inventara, da bi se na kraju njoj podvrgli i materijalni ostaci prošlosti (Mihajlović 2017, 775). Pironisti, istina, nisu propustili priliku da istaknu činjenicu da povelje, natpisi, novac i ostali spomenici takođe podležu sumnji i preispitivanju, ali ovo njihovo mišljenje izgleda da nije preterano impresioniralo savremenike (Momigliano 1950, 300–301), za koje je 17. vek bio „stoleće numizmatike“ ili „novih pronalazaka“, kako ga je Ž. Spon okarakterisao (Grafton 1999, 255).

Dakle, istorija zasnovana na epigrafskim spomenicima i numizmatici dobila je nešto što je nedostajalo tradicionalnoj istoriji – epistemološki pouzdane temelje, pri čemu antikvari nisu odbacili pisane izvore, već su uočili da arheološka svedočanstva najčešće potvrđuju rukopisnu tradiciju (Grafton 1999, 256). Ovaj multidisciplinarni pristup primeniće i L.F. Marsilji prilikom ispitivanja ostataka Trajanovog mosta na Dunavu, poredeći svoja neposredna opažanja sa predstavama na Trajanovom stubu u Rimu i onim što

je pronašao u istorijskim izvorima (Mihajlović 2017, 778). Ž. Arduen, koji je bio Marsiljijev savremenik, nije pošao istim putem jer je smatrao da samo autentični primerci novca i medalja mogu da govore istinu o događajima iz prošlosti. Istorijski nihilizam koji je zastupao ostavljao je posledično sasvim malo mesta za neka druga svedočanstva, osim za pojedine delove crkvene tradicije i eventualno Vergilijeve *Georgike*, pa možda baš u tome i treba tražiti korene njegovog „patološkog slučaja“ (Grafton 1999, 256–257).

Što se tiče odnosa između pisanih i materijalnih spomenika, a samim tim i između istorije i arheologije, jedinstven stav još uvek nije postignut. Nasuprot mišljenju M. Finlija da ukoliko više pisanih izvora posedujemo utoliko je i manja potreba za arheologijom (Andrén 1998, 145), izvestan broj stručnjaka se zalaže za arheološku analizu tekstova, dok ostali predlažu interdisciplinarnu saradnju, smatrajući da jedna osoba nije u stanju da poseduje odgovarajuće znanje o dve sasvim različite vrste izvorne građe (Andrén 1998, 180). Sa ovim pitanjem kompetencije polihistori 17. i 18. veka poput L.F. Marsiljija, se verovatno ne bi složili, ali oni pripadaju jednom drugom vremenu u kome je renesansni ideal univerzalnog čoveka bio još uvek prisutan.

2. „BEZBOŽNA KOHORTA“

2.1. RADOVI Ž. ARDUENA PRE 1693. GODINE

Arduen je bio „punopravni građanin“ Književne Republike i njegovi prvi radovi su se pojavili već početkom osamdesetih godina 17. veka u *Journal des sçavans*, ali je slavu stekao tek zahvaljujući petotomnom izdanju „Prirodne istorije Plinija Starijeg“ iz 1685. godine. Posao, koji je obuhvatao kolacioniranje dvadeset rukopisa, izradu novog indeksa na 600 strana i pisanje komentara, Ž. Arduen je obavio za samo godinu dana, što predstavlja zadatak koji čitav tim saradnika ne bi mogao da završi ni za jednu deceniju (Grafton 1999, 245).

Rad na sabranim odlukama i aktima svih crkvenih sabora bio je još veći poduhvat. Kada je ovo izdanje konačno završeno, imalo je jedanaest svezaka u folio formatu, sa preko 22.000 strana. Ž. Arduen je kao urednik ispoljio krajnje moderan pristup izbacivši sve ranije predgovore jer se „u njima isključivo slave Sabori, kao da drugi ne znaju da su oni bili Sveti“, a takođe je izostavio i sva dokumenta koja nisu prvobitno pripadala saborskim aktima. Za razliku od prethodnih priređivača, jasno je stavio do znanja da se latinski i grčki tekst na mnogim mestima razlikuju, i da je zbog toga bolje u kritičkom izdanju navesti obe varijante, umesto da se one usklađuju (Grafton 1999, 246–248).

2.2. OTKRIĆE „ZAVERE“ 1693. GODINE

Međutim, sav pomenuti priređivački rad po obimu nije bio ništa u poređenju sa pokušajem Ž. Arduena da analizira klasičnu rukopisnu tradiciju u celini (Grafton 1999, 248). „U avgustu 1690. godine nanjušio sam prevaru kod Avgustina i njemu sličnih; u mesecu novembru počeo sam da sumnjam u sve njih; čitavu stvar sam otkrio u mesecu maju 1692. godine, nakon što sam ispisao dugačke izvode pojedinih grčkih i rimskih pisaca (Hardouin 1909, 10–11).“ Tako pripoveda sâm Ž. Arduen o svom otkriću koje je obelodanio 1693. godine u okviru jedne kraće rasprave o novcu Irodove dinastije, iz koje saznajemo da je par vekova ranije postojala grupa varalica, koja se prihvatila posla da izmisli celokupnu istoriju starog veka, pa za autentične rimske pisane spomenike, uz nekoliko natpisa i *Faste*, možemo smatrati još samo Ciceronova i Plinijeva dela, Vergilijeve *Georgike*, te Horacijeva *Pisma* i *Satire* (Harduinus 1693, 60). Iza ove zavere stajala je „bezbožna kohorta“ (*impia cohors*) u čijem sastavu su se nalazili mnogobrojni matematičari, pravници, lekari i pesnici koji su krivotvorili dela antičkih autora, dok su lingvisti pojedine spise po potrebi prevodili sa latinskog na grčki jezik (Hardouin 1909, 133). Na osnovu nekoliko autentičnih tekstova i velike količine numizmatičkog materijala kojom su raspolagali, oni su uspeli u potpunosti da falsifikuju zapadno književno nasleđe (Grafton 1999, 249). Prateći namerne i slučajne tragove koje su za sobom ostavili, Ž. Arduen je otkrio čak i njihovog organizatora, koji se u *Istoriji careva* (*Historia Augustae*) pojavljuje pod imenom Sever Arhontije (Momigliano 1950, 302). Prema mišljenju jednog od kritičara dela Ž. Arduena, ova osoba bi zapravo mogla da bude Fridrih II Hoenštaufen, arhineprijatelj papstva i pravoverja. E. Grafton, međutim, duhovito primećuje da takva čvrsto organizovana banda obrazovanih falsifikatora najviše podseća na sliku koju su o Jezuitima imali njihovi neprijatelji (Grafton 1999, 249, 254).

Iako je na osnovu Arduenove (re)konstrukcije navodne zavere sasvim jasno zašto je njegov slučaj proglašen „patološkim“, mora se priznati da je on koristio čitav niz, u to vreme uobičajenih, metoda i tehnika za otkrivanje falsifikata.

a) Književna analiza

U spisu *Pseudo-Vergilije* Ž. Arduen najpre iznosi tvrdnju da pravi autor *Georgika* nikada ne bi stvorio tako beznačajno delo kao što je *Eneida* (Harduinus 1733, 280), a zatim na 48 strana dvostubačnog teksta u folio formatu navodi mnoštvo slučajeva logičkih grešaka kao što su, npr. stihovi u kojima Eneja opisuje Didoni noć kada je pala Troja:

„Najprije k zidima pođem i tamnome pragu od vratâ,

Otkle sam krenuo bio, i idem po tragu, kolikô

Mogu raspoznat po noći i bacam svakamo oči.“ (Vergilije 1896, 44)

Ispod navdenih stihova stoji sledeći komentar Ž. Arduena: „Kako je mogao da vidi i primeti tragove, naročito ako je bio mrak?“ (Harduinus 1733, 294) Ovakva vrsta analize možda može da poljulja naš sud o književnoj vrednosti Vergilijevog dela, ali ne predstavlja dovoljan dokaz o falsifikatu, već pre ukazuje

na istančan ukus jednog Francuza iz epohe klasicizma, kakav je bio Ž. Arduen (Grafton 1999, 251).

b) Etimologije

Dokazujući da je lista egipatskih kraljeva koju je J.J. Skaliger sastavio na osnovu izvoda Manetonove *Istorije* takođe falsifikat, Ž. Arduen je došao do zaključka da Maneton uopšte nije ni postojao jer je njegovo ime izvedeno iz nemačke reči *Mann* („čovjek“) i hebrejskih reči *אֵת* (*eth* = „sa“) i *אֵנִי* (*on* = „snaga“, „sila“), što doslovno znači „čovjek sa snagom“, a prema Jevanđelju po Mateju (24.30) to je Hrist (Grafton 1999, 250):

„...i ugledaće sina čovječijega gdje ide na oblacima sa silom i slavom velikom.“

(Нови завјет 1932, 27)

Protiv ovakve vulgarne filologije borili su se već i savremenici Ž. Arduena, uključujući tu i G.F. Lajbnica, koji su se zalagali da se etimologija postavi na čvrste istorijske temelje (Grafton 1999, 253).

c) Numizmatika

Kao odličan poznavalac numizmatike, Ž. Arduen je koristio, tačnije, zloupotrebljavao stav antikvara da materijalna svedočanstva imaju veću vrednost od pisanih, pa je, npr. na osnovu činjenice da ne postoji emisija novca Iroda Velikog povodom obnove Hrama u Jerusalimu izveo zaključak da se taj događaj nikada nije ni odigrao. Na sličan način dokazivao je i da Antipa nije pripadao lozi Iroda Velikog, jer nijedan komad novca nema natpis Irod Antipa (Grafton 1999, 250). Međutim, Ž. Arduen je istovremeno, poput istorijskih pironista, prihvatio mogućnost da neliterarna svedočanstva takođe mogu da budu nepouzdana i nije se ustezao da povremeno među medaljama i primercima kovanog novca prepozna falsifikate (Hardouin 1909, xiii).

* * *

Navedeni primeri pokazuju na koji način je Ž. Arduen pokušao da diskredituje određene pisane izvore, ali on se nije samo na tome zaustavio. Kada je dokazao da je *Eneida* krivotvorena, za falsifikate je proglasio i „nebrojena svedočanstva“ o ovom spevu koja su poticala od „Ovidija, Juvenala, Stacija, Silija Italika, Marcijala, Propercija, Kvintilijana, Askonija Pedijana i iz Tacitovog *Dijaloga o govornicima*“ (Hardouin 1733, 286). Nakon toga svoju oštricu usmerio je na Vergilijevog komentatora Servija i neoplatoničara Makrobija, koji je Vergilija uporedio sa Homerom (Grafton 1999, 254). Uprkos svojoj odanosti Rimokatoličkoj crkvi i jezuitskom redu, osudio je i veliki broj crkvenih otaca, počev od sv. Avgustina pa sve do Tome Akvinskog (Grafton 1999, 252–253), a ovom nepreglednom spisku treba dodati Platona, grčke tragičare Eshila, Sofokla i Euripida i pesnika Pindara (Grafton 1999, 251), kao i Danteovu *Božanstvenu komediju* (Momigliano 1950, 303). „Bezbožna kohorta“ koja je osmislila i sprovela u delo čitavu ovu zaveru uspela je da prevari i Vizantinca, koji su prvobitno koristili *Vulgatu* i imali liturgiju na latinskom jeziku, te da im podmetne *Septuagintu* zajedno sa falsifikovanom grčkom istorijom (Grafton 1999, 254).

Ž. Arduen nas nije uskratio ni za objašnjenje zbog čega je sve to urađeno. Ova „ateistička sekta“ je svako krivotvoreno delo ispunila imenima sastavljenim od hebrejskih slova, a tako dobijeni anagrami

opisivali su do detalja Isusov povratak i način na koji će kazniti Jevreje. Za razliku od sličnih zagonetki, ova je namerno osmišljena da bude primećena i otkrivena, jer kada čitaoci shvate da su Jevreji i pagani znali sa Hristovu misiju, nestaje potreba za *Biblijom* i time će biti uništeni temelji hrišćanstva (Grafton 1999, 254).

2.3. POLEMIKA I POSTHUMNI SPISI

Reakcija na teorije Ž. Arduena nije izostala, ali pri tome ona nije poprimila oblik koji bismo možda danas očekivali. Tako je L. Ženevra, provincijal jezuitskog reda u Francuskoj, najpre dao pisanu saglasnost za *Hronologiju*, delo Ž. Arduena, koje je odštampano 1693. godine, da bi potom svi primerici bili konfiskovani po nalogu oca Iroa, rektora liceja u kome je Ž. Arduen bio zaposlen kao bibliotekar. Protestanti su ovaj potez jezuita shvatili kao pokušaj da se veštački podigne cena knjizi (Grafton 1999, 249). Drugih posledica po autora čini se da nije bilo. Kada su kritičari u pitanju, njima izgleda nije toliko smetalo što su hipoteze Ž. Arduena „sumanute“, koliko činjenica da su nove i originalne. Navodno se i sâm Ž. Arduen sa tim pomirljivo složio, izjavivši da nije čitav život ustajao u četiri sata ujutro da bi ponovio ono što su drugi rekli pre njega (Grafton 1999, 264).

Najobimniji odgovor sastavio je M.V. de Lakroz, nesuđeni benediktinski kaluđer koji je kao protestantski konvertit emigrirao u Berlin. On je 1708. godine u Roterdamu objavio knjigu pod naslovom *Odbrana antičkih pisaca (Vindiciae veterum scriptorum, contra J. Harduinum S. J. P.)*, u kojoj je optužio Ž. Arduena da zajedno sa jezuitskim redom podriiva istinsku religiju i širi ateizam uništavajući poverenje u književnu tradiciju (Grafton 1999, 263). Godinu dana kasnije, roterdamski izdavač Ž.-L. de Lorme objavio je, navodno bez saglasnosti autora, *Izabrana dela Ž. Arduena* u želji da popravi nepovoljnu sliku koja je o njima postojala među neupućenim čitaocima. Istovremeno je apelovao na Ž.-P. Binjona, upravnika Književne akademije, da presudi u ovom teškom slučaju (Grafton 1999, 264). Međutim, upravo je taj potez ukazao na sve slabosti *književne republike*. Ona je imala dovoljno snage da oblikuje, ali i deformiše, naučni rad kome su njeni najobrazovaniji „građani“ posvetili čitav svoj život, ne posedujući pri tom odgovarajuće institucije koje bi bile u stanju da razreše sporove među njima (Grafton 1999, 267).

U takvim okolnostima Ž. Arduen je nastavio da radi na *Saborskim odlukama*, koje su odštampane o kraljevom trošku i za koje je nagrađen doživotnom apanažom iz istog izvora, a da ni u jednom trenutku nije prekinuo da objavljuje spise u kojima je ispoljavao sve veći skepticizam prema istim tim saborima. Kada su ga upitali kako je to moguće, navodno je rekao: „Odgovor znamo samo Bog i ja.“ Smatra se da iz ovog perioda potiče i jedan rukopis u kome je izneo tvrdnju da niko ne može sa sigurnošću da navede godinu smrti sv. Benedikta ili kada se on uzneo na nebo, osporavajući na taj način i važeću hronologiju (Hardouin 1909, xiii-xiv). Igrom sudbine, *Prolegomena za cenzuru antičkih pisaca*, delo Ž. Arduena koje će imati najveći uticaj, objavljena je u Londonu tek 1766. godine, skoro četiri decenije nakon autorove smrti. Rukopis na osnovu koga je ova knjiga štampana je kopija ispisana sigurnim i jasnim rukopisom neke mlađe osobe, a danas se nalazi u Britanskom muzeju (Steinmetz 1857, 374). Ukoliko bismo se povelili za kriterijumima Ž. Arduena, u autentičnost ovog manuskripta možda bi mogla da se izrazi sumnja.

3. NASTAVLJAČI Ž. ARDUENA

3.1. RECEPCIJA SPISA Ž. ARDUENA POČETKOM 20. VEKA

Latinski jezik, koji su humanisti promovisali u univerzalno sredstvo komunikacije evropske intelektualne elite, u 18. veku počeo je da ustupa mesto nacionalnim jezicima, da bi ga u 19. veku koristila još samo Rimokatolička crkva. Stoga dela štampana na novolatinskom predstavljaju pravi „izgubljeni kontinent“, kako uostalom i glasi naziv izložbe koju je početkom 2001. godine organizovala Houton biblioteka u Harvardu (Hankins 2001). Ove okolnosti, ipak, nisu imale za posledicu da spisi Ž. Arduena budu prekriveni zaboravom. Ideja da su neka dela evropske književnosti falsifikati nije nova – čak je i sâm Ž. Arduen kao svog preteču naveo F. Gijea, koji je još početkom 17. veka doveo u pitanje autentičnost *Eneide* (Grafton 1999, 260–261), tako da je bilo pitanje vremena kada će se neko dosetiti francuskog jezuita i nastaviti da razvija njegove hipoteze. Ključno pitanje na koje su nastavljači morali da odgovore bilo je šta se dešavalo tokom perioda za koje, po njihovom mišljenju, ne posedujemo autentične istorijske dokumente, odnosno da li su ti periodi uopšte i postojali.

„Poslednji alhemičar“ Fulkaneli u *Alhemijskim boravištima* kaže da „srećni narodi nemaju istoriju“ i navodi nesklad između vedrine skulptura na gotičkim građevinama i mračnih opisa srednjeg veka (Fulkaneli 2009, 19). On smatra da je „lako kovati laži [...] od komadića, tekstova i dokumenata, starih mapa s patinom tople boje, pergamenata i pečata arhaičnog izgleda, nekoliko raskošnih časloslova, s beleškama na rubovima, lepo ukrašenih, s bravicama, oslikanim obodima i minijaturama“ (Fulkaneli 2009, 22). Fulkaneli pri tome ne samo što negira verodostojnost pisanih izvora već i direktno navodi „učenog jezuitu iz 17. veka, oca Ž. Arduena“, koji se „nije ustručavao da kaže da su mnogi grčki i rimski novčići i medalje apokrifni, iskovani u vreme renesanse, ubačeni kako bi se „popunile“ velike istorijske praznine“ (Fulkaneli 2009, 23).

Za recepciju dela Ž. Arduena u 20. veku ipak je daleko važnije to što se 1909. godine pojavio prevod *Prolegomene* na engleski jezik. Čitaoci su na taj način dobili priliku da se iz prve ruke upoznaju sa teorijom o krivotvorenoj prošlosti, ali i sa njenim nastavljačima. Naime, kao prevodilac *Prolegomene* potpisan je engleski istoričar E. Džonson koji je u svom delu *Uspon hrišćanstva* otišao korak dalje od Ž. Arduena. Njegova otkrića ovako je rezimirao australijski bibliofil E.A. Peterik u svom predgovoru posthumno objavljenoj knjizi E. Džonsona *Uspon engleske kulture*: „Istorija Evrope – naročito crkvena istorija – zasniva se uglavnom na pretpostavkama, kao i na tradiciji, legendama, greškama i idealizovanim biografijama postojećih ličnosti. [...] Hrišćanska crkva nije bila konstituisana pre 11. veka naše ere, tj. do pre osam stotina godina. Veći deo tzv. srednjeg veka je izmišljeni ili nepostojeći period; savremeno doba počinje ubrzo nakon propasti Rimskog carstva. Stoga mi nismo toliko vremenski odmakli od Grka i Rimljana koliko naše hronološke tablice tvrde da jesmo.“ (Johnson 1904, xxx)

E. Džonson je, osim toga, pokušao da dokaže da je od svih svetskih religija najstariji Islam, od koga je u mavarskoj Španiji tokom 9. i 10. veka nastao judaizam, dok je hrišćanstvo najmlađe. Poput Ž.

Arduena, i on je zvaničnu istoriju video kao jednu divovsku laž, ali za nju nije optužio misterioznog Severa Arhontija i „bezbožnu kohortu“ već je krivce pronašao u monasima sv. Vasiliju i sv. Benediktu, koji su, po mišljenju E. Džonsona, zapravo živeli u 13. veku (Fiske 1900, 438). Nesklad između važeće hronologije i na ovakav način shvaćene istorije E. Džonson nije uspeo da ukloni za života, pa je posao morao da završi E.A. Peterik, koji je u „predgovoru Arduenovoj *Prolegomeni* precizirao o koliko velikoj „grešci u hronologiji“ je reč (Hardouin 1909, vii). Po proračunu E.A. Peterika, kalendar koji koristimo ima višak od „750 ili, da kažemo, 753 godine“, zbog čega umesto oznake A.D. (*anno domini*) iza 1909. godine, u kojoj je odštampano englesko izdanje knjige Ž. Arduena, treba da stoji A.U.C. – *ab urbe condita* (Hardouin 1909, ix).

3.2. A. FOMENKO I „NOVA HRONOLOGIJA“

Na zadnjoj korici knjige *Istorija: fikcija ili nauka?* ruskog matematičara A. Fomenka izdavač obaveštava potencijalne čitaoce da je „Hrist rođen 1053. godine, razapet 1086. godine, da Stari zavet govori o srednjovekovnim događajima i da je Apokalipsa napisana nakon 1486.godine“ (Fomenko 2003). Već na osnovu ovih podataka jasno je da je A. Fomenko pronašao tri dodatna veka nepostojeće prošlosti u odnosu na navedenu računicu E.A. Peterika, koga u svojoj knjizi iz nepoznatog razloga uopšte ni ne pominje, iako kao sopstvene preteče navodi i Ž. Arduena i E. Džonsona (Fomenko 2003, xxix, 10–11, 31). Ime Ž. Arduena se sreće i u drugim radovima A. Fomenka, kao što su „Empirijsko-statistička analiza“ (Fomenko 1994, 4, 96), „Matematička statistika i problem hronologije starog veka“ (Fomenko 1989, 234), te druga (Fomenko 2005, xvii-xviii) i treća (Fomenko 2007, 751) sveska pomenute knjige *Istorija: fikcija ili nauka?*, gde mu se odaje priznanje kao jednom od prvih naučnika koji je osporio Skaligerovu hronologiju, služeći se pri tom filološkim metodom.

Na taj način hipoteze Ž. Arduena su dospеле i u 21. vek, a zahvaljujući savremenoj tehnologiji štampe i digitalizaciji, čitaocima je na raspolaganju više desetina različitih izdanja njegovih radova, što na izvornom latinskom, što u prevodu na engleski, nemački i francuski jezik. Ako uzmemo u obzir da se ostvarenje ovog autora pod nazivom „Razna dela“ našlo 1739. godine na spisku zabranjenih knjiga (Hardouin 1909, xv), ovaj podatak svakako može da posluži kao pokazatelj da živimo u periodu kada je, po rečima B.J. Bjurija, sloboda mišljenja postala „fundamentalni princip“ i „aksiom ljudskog napretka“ (Bury 1913, 246–251).

ZAKLJUČAK

Prema današnjim kriterijumima, spisi Ž. Arduena formalno mogu da se svrstaju u pseudonauku, ali bi to istovremeno predstavljalo i svojevrstan anahronizam, jer njegove ideje, kao i polemika koja je usledila nakon 1693. godine, dobrim delom odražavaju stanje nauke s kraja 17. i početka 18. veka. O tome svedoči i činjenica da se najobimniji odgovor idejama Ž. Arduena, koji je došao od strane M.V. de Lakroza, zasniva ne samo na naučnim već i na teološkim i političkim argumentima. S druge strane,

pitanje odnosa prema pisanim izvorima još uvek je otvoreno, a među istoričarima i arheolozima ne postoji potpuna saglasnost o tome kako im pristupiti. Višeslojnost teksta Homerovih epova koja odražava različite epohe ili nepouzdanost Herodota kao svedoka i istoričara samo su primeri problema gde se nude potpuno oprečna rešenja. Ako se iz slučaja Ž. Arduena može izvući neka pouka, ona se sastoji u tome da je nužan izbalansirani pristup raspoloživim dokumentima, a da svaka vrsta isključivosti ili davanja prednosti jednoj vrsti svedočanstava u odnosu na drugu najčešće ima za posledicu naučno zastranjivanje.

Međutim, najveći problem Ž. Arduena nije bio ekstremni skepticizam koji je ispoljavao prema gotovo celokupnoj rukopisnoj tradiciji. Istovetno stanovište imali su i istorijski pironisti poput La Mot le Vajea i P. Bejla, a da pri tom nisu došli do sličnih zaključaka i teorija kao francuski jezuita. Osim toga, neophodno je naglasiti da na osnovu sumnjivih argumenata kojima se služio Ž. Arduen, naročito u svojim etimološkim dokazima, ne može čitav repertoar tehnika i metoda koje je preuzeo od antikvara i tekstualne kritike da se označi kao nenaučan. Ono što je njegov slučaj učinilo „patološkim“ jeste pokušaj da se dođe do odgovora na pitanje zbog čega pisani izvori mogu da budu nepouzdati. Naime, Ž. Arduen ga nije potražio u nauci, već je pribegao objašnjenju koje se pretvorilo u poseban narativ o konspirativnoj grupi ateista, „bezbožnoj kohorti“, koja falsifikujući istoriju nastoji da sruši i samo hrišćanstvo, a to je nešto što ga možda još i više približava današnjim pseudonaučnim teorijama nego veza sa „novom hronologijom“ A. Fomenka. Nastavljači delovanja Ž. Arduena, E. Džonson i E.A. Peterik, zajedno sa hipotezom o krivotvorenoj istoriji i njenom pogrešnom hronološkom okviru, ponovili su i tvrdnju o postojanju zavere, koja će ostati do naših dana uobičajeno objašnjenje zašto se neka „naučna istina“ navodno skriva od čovečanstva, a istovremeno i zgodan izgovor da se izbegne bilo kakva argumentovana rasprava i diskredituje svako drugačije mišljenje.

BIBLIOGRAFIJA

- Andrén, Anders. 1998. *Between Artifacts and Texts: Historical Archaeology in Global Perspective*. Translated by Alan Crozier. New York: Springer Science+Business Media.
- Bury, John Bagneli. 1913. *A History of Freedom of Thought*. London: Williams and Norgate.
- Čatipović, Milivoj. 1980. *Podvale, obmane i zablude u svijetu nauke*. Zagreb: Školska knjiga.
- Eisenstein, Elizabeth L. 2005. *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and cultural transformations in early-modern Europe*. Cambridge: Cambridge UP.
- Fiske, John. 1900. *A Century of Science and Other Essays*. Boston and New York: The Riverside Press.
- Fomenko, Anatoly. 1989. Mathematical Statistics and Problems of Ancient Chronology. A New Approach. *Acta Applicandae Mathematicae* 17: 231–256.
- Fomenko, Anatoly. 1994. *Empirico-Statistical Analysis of Narrative Material and its Applications to Historical Dating: Volume I: The Development of the Statistical Tools*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Fomenko, Anatoly. 2003. *History: Fiction or Science? Chronology 1*. Bellevue: Delamere Publishing.
- Fomenko, Anatoly. 2005. *History: Fiction or Science? Chronology 2*. Bellevue: Delamere Publishing.
- Fomenko, Anatoly et al. 2007. *History: Fiction or Science? Chronology 3*. Bellevue: Delamere Publishing.
- Fonnesu, Luca. 2006. „The Problem of Theodicy“. In *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, ed. Knud Haakonssen, 749–778. Cambridge: Cambridge UP.
- Friedell, Egon. 1940. *Kultura novoga vremena: Od Crne kuge do naših dana*, Prva knjiga. Zagreb: Minerva.
- Fulkaneli. 2009. *Alhemijska boravišta: hermetička simbolika u Svetoj umetnosti i ezoteriji Veledele*, Prvi tom. Prevod Aleksandra Mančić Milić. Beograd: Službeni glasnik.
- Grafton, Anthony. 1999. Jean Harduin: The Antiquary as Pariah. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 62: 241-267.
- Hamy, Alfred. 1893. Alfred. *Galerie illustrée de la Compagnie de Jésus*, Quatrième volume. Paris: Chez l'auteur.
- Hankins, James. 2001. The Lost Continent: Neo-Latin Literature and the Rise of Modern European Literatures: Catalogue of an Exhibition at the Houghton Library, 5. March – 5. May, 2001. *Harvard Library Bulletin*, new series, 12:1-2.
- Hardouin, Jean. 1909. *The Prolegomena of Jean Hardouin*. Translated by Edwin Johnson. Sydney: Angus and Robertson.
- Harduinus, Joannes. 1693. *Chronologiae ex nummis antiquis restitutae prolusio de nummis Herodiadum*. Parisiis: Joannes Anisson.
- Harduinus, Joannes. 1733. „Pseudo Virgilius. Observationes in Aeneidam“. In *Joannis Harduini Opera varia*. Amstelodami: Henricus du Sauzet & Hagae Comitum: Petrus de Hondt.
- Johnson, Edwin. 1904. *The Rise of English Culture*, London: Williams and Norgate.
- Mihajlović, Vladimir V. 2015. L. F. Marsilji – prvi antikvar Srbije. *Etnoantropološki problemi*, 10 (3):

595–617.

- Mihajlović, Vladimir V. 2016. *Luidi F. Marsilji i recepcija antičkog nasleđa u srpskoj arheologiji*. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet – neobjavljena doktorska disertacija.
- Mihajlović, Vladimir V. 2017. Antikvari između prirode i kulture. *Etnoantropološki problemi*, 12 (3): 767–783.
- Mokyr, Joel. 2012. „The Commons of Knowledge: A Historical Perspective“, in *The Annual Proceedings of The Wealth and Well-Being Nations*, vol. 4, ed. Emily Chamlee-Wright, 29–44. Beloit: Beloit College Press.
- Mokyr, Joel. 2017. *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy*. Princeton and Oxford: Princeton UP.
- Momigliano, Arnaldo. 1950. Ancient History and the Antiquarian. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 13 (3/4): 285–315.
- Нови завјет Господа нашега Исуса Христа*. 1932. Превео Вук Стеф. Караџић, Београд: Британско и инострано Библијско друштво.
- Perinetti, Dario. 2006. „Philosophical Reflection on History“. In *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, ed. Knud Haakonssen, 1107–1140. Cambridge: Cambridge UP.
- Popkin, Ričard. 2010. *Istorija skepticizma*, prevod Predrag Milidrag. Beograd: Fedon.
- Reynolds, L.D. and N.G. Wilson. 1991. *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. 3rd edition. Oxford: Clarendon Press.
- Steinmetz, Andrew. 1857. St. Peter as a Trojan Hero. *Notes and Queries*, 2nd S. No 97. Nov. 7., [18]57: 372–374.
- Стогова А. В. 2011. Respublica Literaria XVII века как сообщество корреспондентов (по письмам Ги Патена). *Диалог со временем* 36: 60–89.
- Toš, Džon. 2008. *U traganju za istorijom*. Beograd: Clio.
- Vergilije. 1896. *Eneida*. Prevod Toma Maretić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Wellington, Robert. 2015. *Antiquarianism and the Visual Histories of Louis XIV: Artifacts for a Future Past*. Farnham: Ashgate.

ISTRAŽIVANJE KULTURE EGIPTA

Miloš Todorović, Smederevo

milostodorovic97@gmail.com

Tokom šest nedelja, od 1. decembra do 10. Januara 2017. godine, boravio sam u Egiptu kako bih učestvovao u projektu „Promoting Tourism – Egypt“ koji je organizovao AIESEC¹ u Suecu. Tokom istog perioda sprovedene su još dve AIESEC-ove prakse, koje su se bavile promocijom kulturnog nasleđa u Kairu i Sofiji. One su bile otvorene samo određeno vreme za volontere, dok je praksa u kojoj sam ja učestvovao, bila dostupna volonterima gotovo čitave godine. Iako su studenti arheologije obavezni da imaju arheološku praksu u okviru studijskog programa Arheologija u praksi, kolegice i kolege iz Srbije se retko prijavljuju za AIESEC-ove prakse. Istina, najveći broj praksi *History: Fiction or Science? Chronology* koje širom sveta organizuje AIESEC je iz polja jezika, programiranja i ekonomije, ali su prisutne i one iz oblasti arheologije i njoj srodnih disciplina.

Prijavljivanje na AIESEC-ove prakse je vrlo jednostavno. Sve što je potrebno je da se pristupi njihovom zvaničnom sajtu i da se prelistaju ponuđene prakse (<https://aiesec.org>). Kada pronađete odgovarajuću praksu, otvorite nalog na sajtu i prijavite se. Nakon toga će Vas kontaktirati predstavnici AIESEC-a u Srbiji, ali i iz države u kojoj se praksa sprovodi. Od predstavnika iz Srbije ćete saznati šta da očekujete od prakse, a od predstavnika iz države u kojoj ćete boraviti, detalje o samoj praksi. Ukoliko ste i dalje zainteresovani, sledi intervju tokom koga ćete razgovarati o vašim motivima za učešće, kao i o prethodnom radnom iskustvu. Ukoliko ste primljeni na praksu, slede pripreme za odlazak – vađenje vize i zdravstvenog osiguranja, kao i rezervacija avionske karte.

Inače, AIESEC nudi nekoliko tipova praksi. To su: *Global Talent*, *Global Entrepreneur* i *Global Volunteer*. Prvi tip predstavlja plaćenu stručnu praksu iz različitih oblasti, koju studenti obavljaju u kompanijama, školama, različitim organizacijama, i dr.. Naravno, najteže je doći do ovog tipa prakse zbog velike konkurencije, budući da se prima nekoliko kandidata ili samo jedan, dok se selekcija vrši isključivo na osnovu biografije. Drugi tip prakse fokusiran je na preduzetništvo, pa kandidati koji se odluče za njih, rade u raznim „startap“ preduzećima, koja se bave različitim aktivnostima, od marketinga i turizma, preko prevođenja do fotografije. Moja praksa pripadala je poslednjem tipu, koji je fokusiran na rad na *Globalnim ciljevima za održivi razvoj*, koje su postavile Ujedinjene nacije. Bio sam angažovan na osmom cilju, *Dobri poslovi i ekonomija*, jer ekonomija Egipta zavisi od turizma, koji poslednjih godina beleži pad usled lošeg publiciteta. Naime, Egipat se ne smatra bezbednom lokacijom još od Arapskog proleća 2010. godine i od tada postepeno opada broj turista.

1 AIESEC je najveća svetska studentska apolitična, nezavisna i neprofitna organizacija koja saraduje sa hiljadama partnerskih organizacija i kompanija širom sveta i pruža im mogućnost da zajedno sa studentima vrše pozitivan uticaj na društvo.

Manji broj turista ujedno znači manje prihode za Egipat, ali i manje poslova za Egipćane. To se najbolje vidi u Luksoru, gde je pre Arapskog proleća hiljade ljudi živelo dobro od turizma. Od tada su se zatvarale jedna po jedna agencija, koja nudi usluge turistima i zato je Nil pored Luksora pun velikih brodova za krstarenje, koji više ne saobraćaju. Takođe, u razgovoru sa osobom koja radi u agenciji za iznajmljivanje balona, čije smo usluge koristili u Luksoru, otkrio sam da se ovom delatnošću nekada bavilo desetine agencija, a danas ih je samo par otvoreno. Dok je u njegovoj agenciji pre Arapskog proleća letelo i po 300 balona dnevno, danas ih leti oko 30. To je primoralo mnoge njegove kolege da nađu drugi posao, kako bi izdržavale porodicu. Njemu je ovo bio drugi posao, budući da je istovremeno radio i kao arheolog u Dolini kraljeva. Razgovor koji smo vodili je bio interesantan. Naime, balon kojim smo se vozili je sleteo u sred pustinje, tako da smo morali da se vratimo nazad minibusevima. Tokom vožnje sam sedeo pored njega i imali smo pola sata vremena za razgovor. Pričao mi je o svojoj karijeri, kako je iskopavao u Gizi sa Z. Havasom, kao i u Dolini kraljeva, te kako je jednom prilikom dodirnuo mumiju Tutankamona. Kada su mumiju snimali rendgenom, on je imao tu čast da podigne i spusti Tutankamona na mašinu. Nakon što sam čuo ovo, zamolio sam ga da se rukujemo.

Takođe smo pričali i o arheologiji u naše dve države. Saznao sam da je materijalno nasleđe veoma važno za Egipat, te da kazna za pojedinca koji, ukoliko ne prijavi otkrivenu statuu nadležnom ministarstvu iznosi 25 godina zatvora. Rekao mi je i kako se 10-ak dana pre našeg dolaska urušila kuća na dva divlja kopača, koji su vršili amaterska iskopavanja u podrumu kuće u Luksoru, dok su tri dana pre mog dolaska u Dolini kraljeva otkrili dve nove grobnice iz 10. dinastije. Ipak, ono što me je najviše iznenadilo nije vezano za struku, već za njegovo viđenje života. Naime, radi dva posla, spava svega dva sata dnevno, a retko kada ima slobodan vikend ili odmor, ali je ipak srećan.

Tokom same prakse naša grupa, koju je činilo između osam i 40 ljudi u zavisnosti od perioda realizacije, posećivala je turistička i kulturna mesta u Egiptu. Svake nedelje su se organizovala putovanja u trajanju od dva do pet dana. Tako se jedne nedelje išlo u Kairo, Gizu i Aleksandriju, naredne u Luksor i Asuan, nakon toga u Dahab i na kraju u manastir Sv. Katarine u podnožju Sinajske Gore. Kako bi rad bio što efikasniji, grupa je bila podeljena u nekoliko timova, koji su imali posebna zaduženja tokom putovanja i nakon njih, a koja su uključivala fotografisanje, snimanje, montiranje video materijala, intervjuisanje i pisanje blogova. Tokom prakse bio sam angažovan u timu za fotografisanje, kao i u timu koji se bavio pisanjem blogova (sl. 1).

Plan je bio da grupa tokom projekta napravi promotivni video o Egiptu. Jedan od glavnih elemenata u videu bili su intervjui sa turistima koji su prepričavali svoje utiske o Egiptu, a koji su se odnosili na lokalnu hranu, kulturu i bezbednost. Nadali smo se da će se predstava o Egiptu, kao opasnom mestu, promeniti ukoliko se čuju priče pojedinaca, koji su imali priliku da ga posete. Tokom mog angažovanja na projektu, svi intervjuisani turisti su rekli da se osećaju vrlo bezbedno u Egiptu. Primera radi, Sinaj se smatra najopasnijim delom Egipta, a naša grupa je tamo išla dva puta (Dahab i Sinajska Gora). Putovanje je bilo bezbedno, budući da su nas pratila policijska kola, da smo imali obezbeđenje u hotelu, te da je policija, pre našeg dolaska, obilazila sva mesta na koja smo išli, dok smo tokom putovanja prolazi kroz brojne provere. Vođa projekta mi je u šali rekao da je vladi Egipta bezbednost turista bitnija od bezbednosti

Sl. 1. Unutrašnjost muzeja (foto: M. Todorović)

Fig. 1. Interior of the Museum (photo by M. Todorović)

Egipćana, što je delimično tačno. Kasnije je video materijal podeljen timu za pisanje blogova zajedno sa tekstualnim materijalom. Tekstovi su pisani na engleskom jeziku, a budući da u je u timu bilo ljudi iz više država (Srbija, Italija, Grčka, Indija, Brazil, Kolumbija, Bolivija, Alžir), preveden je i na maternje jezike nekih od učesnika prakse. Svako od učesnika je nakon prakse bio u mogućnosti da se samostalno bavi promocijom Egipta u svojoj državi, kroz učestvovanje u emisijama, držanje prezentacija, pisanje članaka i dr.

Među mestima koja smo posetili u Egiptu nalaze se ustanove kulture poput Egipatskog muzeja u Kairu, Nubijskog muzeja u Asuanu, Muzeja u Luksoru i Biblioteke u Aleksandriji, kao i istorijska mesta poput citadele Saladina u Kairu i Kajtbeja u Aleksandriji. Osim toga, obišli smo znamenitosti poput Kairo tornja, Asuanske brane i nezavršenog obeliska u Asuanu. Ipak, najviše poseta je bilo posvećeno lokalitetima faraonskog Egipta, poput Velikih piramida u Gizi (sl. 2), Dolini kraljeva (posetili smo čak i grobnicu Tutankamona koja će ubrzo nakon naše posete biti zatvorena za turiste budući da je napravljena replika), Medinet Habua, Abu Simbela, Luksora, Karnaka i File hrama. Osim toga posetili smo i manastir Sveta Katarina i planinarili uz Sinajsku goru tokom noći kako bi na vrhu posmatrali izlazak Sunca. Kako bi video i foto materijal bili što bolji, obišli smo i turističke destinacije poput Dahaba, gde smo iskusili aktivnosti koje se nude turistima poput vožnje kvadova u Sinaju, beduinske večere, kao i ronjenja pored korala sa bocom i bez nje. Toliko toga sam proživeo da je teško setiti se svega. Na svu sreću sam tokom

Sl. 2. Piramide u Gizi (foto: M. Todorović)
Fig. 2. Pyramids in Giza (photo by
M. Todorović)

putovanja vodio i dnevnik koji mi je koristio za pisanje bloga, ali i za pamćenje jedinstvenih momenata poput prve posete Egipatskom muzeju: „Muzej je ogroman i u njemu ima svega – od kraljevskih mumija, preko svakodnevnih predmeta, do monumentalnih skulptura. Naježio sam se šetajući se među spomenicima. Oseća se strahopoštovanje stajati ispred skulpture faraona visoke više od 10 metara i stare hiljadama godina. Sarkofazi, nosiljke, češljevi, posude... Dva sata prodoše kao da si trepnuo. Barem meni, drugi nisu delili moje oduševljenje. Nisu muzeji za svakoga“.²

Naša putovanja nisu bila ograničena samo na turistički obilazak određenih lokacija, već smo imali organizovane aktivnosti, od kojih su mnoge nezaboravne. Na primer, tokom posete Gizi naša grupa, koju je tada činilo šest volontera i tri lokalna vodiča, iznajmila je konje koje smo jahali oko samih piramida i trkali se kroz pustinju. Dok sediš na sedlu konja i gledaš u piramide, osećaš se kao istraživač iz 19. veka, ali dok

galopiraš pustinjom osećaš se kao pravi avanturista (možda bi kamila bila autentičnija?). U Luksoru smo imali još jedno nezaboravno iskustvo – let balonima pored Doline kraljeva i hramova u blizini (sl. 3). Svi znamo poznati pejzaž Egipta – Nil okružen zelenim rastinjem i iza granica navodnjavanja pustinja, kojoj se kraj krije daleko iza horizonta. Iz vazduha se u potpunosti shvati Herodotova čuvena rečenica o ovoj državi – *Egipat je dar Nila*. Koliko je jak osećaj divljenja dok se posmatra ovaj prizor, ilustruje činjenica da je let bio u 5 ujutru i da prethodne noći nismo spavali, da je bilo vrlo hladno, ali da se ipak niko nije žalio. Svi smo bili očarani pejzažom.

Obilasci znamenitih lokaliteta trebalo bi da budu obavezan deo školovanja budućih arheologa. Jedno je učiti o mestima poput Partenona ili Doline kraljeva, ali bi bilo lepo posetiti ova mesta, jer je neprocenjiv osećaj videti uživo stvari o kojima čitaš godinama. Na primer, iz literature znaš da su zidovi hramova bili obojeni, ali nakon ulaska u hramove poput Abu Simbela, Karnaka ili Medinet Habua (sl. 4) niko ne može ostati ravnodušan. Jedno je podatak, drugo je doživljaj i zato uvek ostaneš bez teksta usled strahopoštovanja koje osećaš. Mnogi su postali arheolozi kako bi „dodirnuli“ istoriju, držali u rukama predmete, koje su ljudi pre više hiljada godina napravili i koristili, a posete čuvenim lokalitetima i muzejima upravo to omogućavaju. Praksa u kojoj sam učestvovao nije značajna samo za promociju turizma, već i za lično usavršavanje. Tokom projekta sam kao i svi volonteri imao dosta slobodnog vremena za samostalno istraživanje Egipta. Neki su ovo vreme iskoristili za druga putovanja po Egiptu, ali mene je više zanimalo istraživanje odnosa Egipćana prema njihovom kulturnom nasleđu. Zbog ovoga sam

² Deo iz dnevnika – 7. decembar 2017.

Sl. 3. Luksor - pejzaž (foto: M. Todorović)

Fig. 3. Luksor - landscape (photo by M. Todorović)

slobodno vreme proveo razgovarajući sa mladim Egipćanima o ovoj temi. Egipćani poštuju svoje nasleđe iz poštovanja koje osećaju prema drevnim Egipćanima. Oni sebe ne smatraju njihovim naslednicima, znaju da to nisu njihovi preci, ali ih i dalje duboko poštuju. Uzmimo samo primer kraljevskih mumija u Egipatskom muzeju u Kairu za ilustraciju odnosa Egipćana prema kulturnom nasleđu. Naime, one se nalaze u izdvojenim prostorijama na drugom spratu muzeja i da bi se videle, plaća se posebna ulaznica, koja je čak skuplja od ulaznice u sam muzej. Osim toga, zabranjeno je fotografisanje mumija i glasno razgovaranje u prostoriji. Mumije se ne smeju uznemiravati zbog poštovanja koje današnji Egipćani imaju prema preminulim vladarima. Uočava se velika razlika u poređenju sa Srbijom.

Nakon dosta uloženog truda ostaje jedno važno pitanje; da li je praksa pokazala pozitivne rezultate? Ukratko, praksa je itekako vredela, a evo i zašto. Istina, ovo nije uobičajena praksa za studente arheologije. Naime, nisam radio u muzeju, zavodu ili na lokalitetu, već sam volontirao u Egiptu, ali se praksa ticala i arheologije koju studiram. Za praksu sam se odlučio zato što sam želeo da uradim nešto korisno za sebe i društvo, ali i da ostavim trag iza sebe. Otišao sam i kako bih upoznao kulturno nasleđe drevnog Egipta koje mi okupira maštu još od prvih predavanja na 1. godini studija – tek tamo sam postao opčinjen kako drevnim, tako i modernim Egiptom. Ovo su dva najvažnija razloga zbog kojih sam se odlučio za praksu. Ta dva očekivanja su se ispunila, no dobio sam i mnogo više od onoga što sam tražio. Obilasci znamenitih mesta su mi mnogo olakšali učenje o njima, jer se podaci lakše zapamte kada ih možeš povezati sa stvarnošću – u suprotnom je to samo hrpa apstraktnih podataka, posebno ukoliko

Sl. 4. Hram Ramzesa III u Medinet Habuu
(foto: M. Todorović)

Fig. 4. Temple of the Rameses III in Medinet Habu (photo by M. Todorović)

nema fotografija. Što se studija tiče, tokom razgovora sa ostalim učesnicima prakse, obnovila mi se želja za studiranjem. Nikada nisam bio željniji novog znanja, jer sam u razgovoru sa ljudima koji nisu arheolozi uvideo koliko je naša struka zapravo zanimljiva. Igrom slučaja, osim mene, na praksi nije bilo studenata arheologije ili istorije, pa su se ostali učesnici često kod mene raspitivali za potrebne informacije. Čak su zamolili da vodim obilaske kroz muzeje, koje smo posećivali, jer su ih interesovale različite stvari. Kako su arheolozi dešifrovali hijeroglif? Kako znaš da je ta lobanja pripadala muškarcu? Kako se prave mumije? Meni ove alatke izgledaju isto, kako znaš da li su iz paleolita ili neolita? Šta je ovo? Kako su izgledale piramide kada su podignute? Kako su podignute? Pitanjima nije bilo kraja i upravo zbog njih i divljenja koje sam primećivao na licima dok sam ogovarao, shvatio sam koliko su stvari, koje ja učim interesantne i zanimljive.

Praksa me je izložila i novim kulturama od kojih sam dosta naučio, jer su kao što sam pomenuo, učesnici bili poreklom su iz različitih država i kontinenata. Tokom putovanja stekao sam prijatelje, sa kojima ću

održati kontakte, a imao sam prilike da i razgovaram sa studentima, piscima, arheolozima, egiptolozima, turističkim vodičima, programerima i dr. Pre dolaska nisam ni razmišljao o tome koliko će razgovori, koje sam vodio sa drugim ljudima na praksi u Suecu biti interesantni. Malo šta može nadmašiti atmosferu, kada u jednom malom café-u za stolom sede ljudi iz Egipta, Srbije, Crne Gore, Italije, Grčke, Mađarske, Indije, Mauricijusa, Mozambika, Gane, Egipta, Alžira, Brazila, Kolumbije i Bolivije.

Na praksi sam naučio i dosta praktičnih stvari. Naučio sam kako se montira film ili, na primer, način izrade što bolje fotografije u muzeju (svi znamo koliko je ovo teško, posebno kada je eksponat u staklenoj vitrini). Stekao sam nova i jedinstvena iskustva. Jednostavno rečeno, ova praksa je proširila moje vidike i zato sam zahvalan AIESEC-u kao organizaciji što mi je to omogućila. Prakse su dosta značajne, čak i kad nisu iz uže struke (možda pogotovo kada nisu) i zato se nadam da će druge kolege i kolegice krenuti istim putem i otići na sličnu praksu. Ukoliko to urade, videće zašto je meni teško da je opišem i iskažem šta je ona meni značila. Praksa je bila neverovatno iskustvo – bez sumnje jedna od najboljih odluka koju sam u životu doneo bila je da se prijavim za nju.

PRIKAZ IZLOŽBE „SRPSKO UMETNIČKO NASLEĐE NA KOSOVU I METOHIJI. IDENTITET, ZNAČAJ, UGROŽENOST.“

Milica Vuruna, Smederevska Palanka

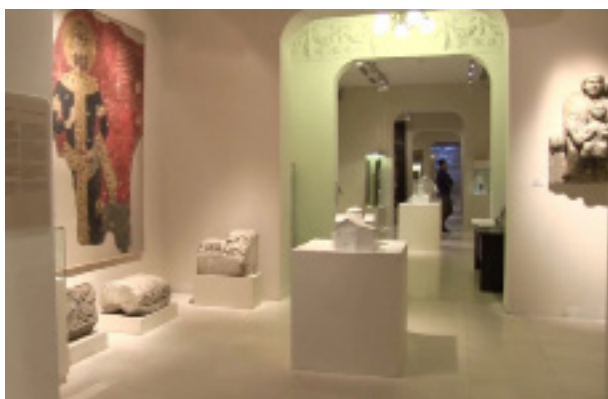
milica.vuruna4@gmail.com

U periodu od 27. septembra do 26. novembra 2017. godine održana je izložba u prostorijama Srpske akademije nauka i umetnosti, pod nazivom „Srpsko umetničko nasleđe na Kosovu i Metohiji. Identitet, značaj, ugroženost“, koju je organizovala Srpska akademija nauka u umetnosti u saradnji sa Srpskom pravoslavnom crkvom i Narodnim muzejom u Beogradu. Ekspoziti izloženi ovom prilikom pozajmljeni su iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, Muzeja primenjene umetnosti, Galerije fresaka, Arhiva SANU i Muzeja SPC. Autori izložbe su prof. dr M. Marković, dopisni član SANU, i prof. dr D. Vojvodić. Izložbu je otvorio predsednik SANU prof. dr V. Kostić, a prisutnima su se obratili i autori izložbe. V. Kostić je u svom obraćanju istakao da je ovo najznačajnija izložba SANU-a u 2017. godini, kao i da je ne treba porediti ni sa jednom drugom, upravo zbog njenog značaja i tematike kojom se bavi. M. Marković, jedan od autora, istakao je da je svrha izložbe buđenje svesti – kako srpske, tako i svetske javnosti o srpskom kulturnom nasleđu na Kosovu i Metohiji (sl. 1). Izložbu je pratio odgovarajući katalog, kao i tematski zbornik, koji su štampani na srpskom i engleskom jeziku. U njihovoj izradi učestvovalo je preko 50 eminentnih stručnjaka iz različitih oblasti, koje se bave proučavanjem, zaštitom i prezentacijom kulturnog nasleđa. Neophodno je napomenuti da je izložbu pratio i ciklus predavanja. Tokom osam dana, 22 predavača je govorilo o srpskom umetničkom nasleđu sa prostoru Kosova i Metohije.

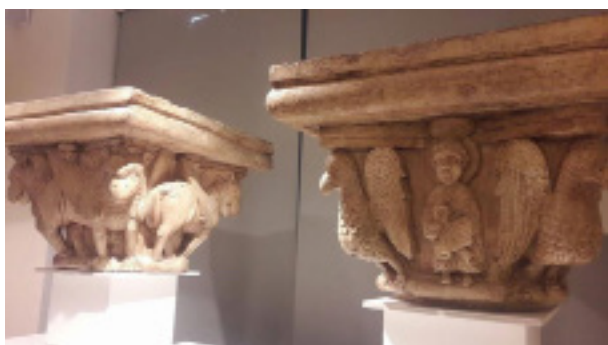
Sl. 1: Izgled izložbenog prostora (foto M. Vuruna)

Fig. 1: Exhibition grounds (photo by M. Vuruna)

Sl. 2: Segment izložbe posvećen manastiru Banjska (foto M. Vuruna)

Fig. 2: Section of the exhibition devoted to Banjska Monastery (photo by M. Vuruna)

Sl. 4: Kapiteli iz priprate manastira Dečani (foto M. Vuruna)

Fig. 4: Capitals from Dečani monastery narthex (photo by M. Vuruna)

Sl. 3: Bogorodica Sokolička iz manastira Banjska (foto M. Vuruna)

Fig. 3: Madonna of Skolica from Banjska monastery (photo by M. Vuruna)

Izložba je bila podeljena na dva segmenta, u cilju prezentovanja celovite slike o srpskom umetničkom nasleđu sa prostora Kosova i Metohije. Izložbeni prostor bio je ispunjen originalima i replikama jedinstvenog srpskog umetničkog nasleđa: freskama, arheološkim nalazima, ostacima arhitekture i dr. Pored različitih eksponata, na izložbi su bile predstavljene dve video-prezentacije. Na samom ulasku u galeriju, na postamentu, projektovani su mapa Kosova i Metohije i položaj manastira. Druga projekcija u vidu kratkog filma, koja se nalazila na kraju izložbe prikazivala je trenutno stanje nepokretnog umetničkog nasleđa na Kosovu i Metohiji .

U prvom segmentu predstavljeno je srpsko umetničko nasleđe, koje se na pomenutom prostoru, prati od vremena Nemanjića, nastalo zaslugom srpskih vladara, vlastele i visokih crkvenih dostojanstvenika. U okviru različitih tematskih celina bile su predstavljene makete manastira, deo pokretnih nalaza (nakit, novac, prstenje i dr.), freske, delovi arhitekture itd. Tako su, na primer, bile izložene makete kompleksa Pečke patrijaršije, manastira Banjska (sl. 2), manastira Bogorodica Ljeviška, manastira Gračanica, crkve Svetih Arhangela kod Prizrena, crkve Hrista Pantokratora u Dečanima, i dr. Na izložbi su predstavljeni i

Sl. 5: Prepisi srpskih srednjovekovnih dokumenata (foto M. Vuruna)

Fig. 5: Transcriptions of Serbian medieval documents (photo by M. Vuruna)

delovi arhitektonske plastike, poput statue pod nazivom „*Bogorodica Sokolička*“ (sl. 3), kao i dva kapitela iz priprate manastira Dečani (sl. 4). Poseban segment izložbe predstavljaju prepisi različitih srpskih srednjovekovnih dokumenata (sl. 5), kao što su prizrenski prepis „Dušanovog zakonika“, Rudarski zakonik, nekoliko spisa iz manastira Gračanice, pri čemu se u jednom od njih nalazi i opis Kosovskog boja. Među pokretnim nalazima izdvajaju se krunidbeni dinar Stefana Dušana, kovanja vladarskih porodica Lazarević i Brankovića. Kao zanimljiv nalaz ističe se zlatni pečatni prsten Konstantina Nemanjića, koji se u ranijoj literaturi pogrešno pripisivao kraljici Teodori, majci Stefana Dušana (sl. 6). Osim umetničkog nasleđa, nastalog tokom srednjovekovnog perioda, na izložbi su predstavljene i eksponati iz mlađih perioda, uključujući i stvaralaštvo 20. veka, kome pripadaju slike „Put do Pečke patrijaršije“ i „Kosovsko polje“, ili pak skulpture, koje predstavljaju oklopnike kneza Lazara (sl. 7).

Drugi, po svom obimu znatno manji, segment izložbe, bio je posvećen zaštiti kulturnog nasleđa na Kosovu i Metohiji. U njemu je dokumentovano predstavljena problematika ugroženosti i uništavanja srpskog kulturnog nasleđa na pomenutom prostoru,

Sl. 6: Prsten Konstantina Nemanjića (foto M. Vuruna)

Fig. 6: Ring of Konstantin Nemanjić (photo by M. Vuruna)

Sl. 7: Oklopnici kneza Lazara (foto M. Vuruna)

Fig. 7: The cuirassiers of prince Lazar (photo by M. Vuruna)

kao i nemogućnost delovanja nadležnih institucija, zbog kompleksne političke situacije. Ovakvo stanje je krajnje apsurdno, budući da se četiri spomenika kulture sa prostora Kosova i Metohije, nalaze na Uneskovoju listu zaštićenih spomenika kulture, što svedoči u njihovom značaju koji prevazilazi nacionalne okvire.

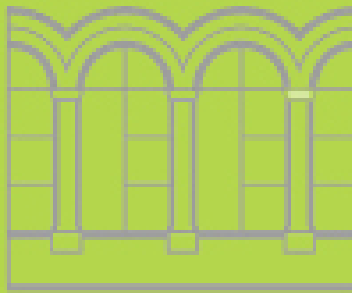
Eksponati koji su predstavljeni na ovoj izložbi svedoče o srpskom kulturnom i umetničkom stvaralaštvu od srednjovekovnog perioda do savremenog doba na prostoru Kosova i Metohije.

UPUTSTVO ZA PREDAJU RUKOPISA

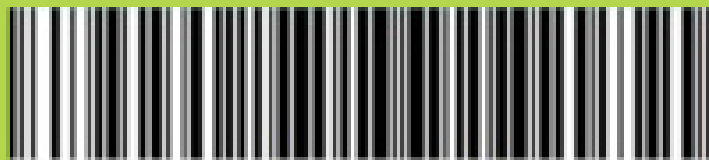
U okviru časopisa *Artefakti*, koji je namenjen studentima arheologije svih nivoa studiranja, mogu se objavljivati članci, prikazi knjiga ili izložbi, izveštaji sa naučnih i studentskih skupova, izveštaji sa prakse (terenske, laboratorijske, muzejske), i sl. Dostavljeni radovi mogu biti empirijskog, metodološkog ili teorijskog karaktera. Redakcija neće prihvatati neetičke, rasističke i nacionalističke radove. Prilozi studenata mogu da proističu iz odbranih seminarskih radova, master radova ili samostalnih istraživačkih radova.

Rok za predaju radova je **31. decembar**, dok će elektronska verzija broja biti postavljena na sajt Filozofskog fakulteta do **01. jula** naredne godine. Prilozi poslani Redakciji mogu imati dužinu do jednog autorskog tabaka (**do 30.000 karaktera sa razmacima**), uključujući apstrakte, fusnote, bibliografiju i rezime. Tekst mora biti napisan na srpskom jeziku, na latinici. Svaki rad će imati dva recenzenta, a rok za recenziju će biti tri nedelje. Uputstva za pripremu teksta su u skladu sa uputstvima za časopis Архаика, koja se nalaze na sajtu Odeljenja za arheologiju (<http://www.f.bg.ac.rs/archaica>).

Pozivamo sve zainteresovane studente arheologije da pošalju svoje radove u predviđenom roku na adresu **casopis.artefakti@gmail.com**.

1838

ISSN 2560-4554